

●
nulmeting monitor
programma erfgoedlijnen
van de provincie
zuid-holland

juni 2014 - J.W.K. Bams, W. van der Heide, M.G.A. Ligtfoot-Janssen, J.P. de Wit
©Tympaan Instituut

Samenleving

Het programma Erfgoedlijnen

De provincie Zuid-Holland wil in de collegeperiode 2013-2016 stevig inzetten op het beleefbaar maken van het Zuid-Hollandse erfgoed. Daarvoor heeft Bureau Cultuur van de provincie een programma ontwikkeld rond 7 zogenaamde Erfgoedlijnen: cultuurhistorisch-ruimtelijke structuren die kenmerkend zijn voor de identiteit van Zuid-Holland¹. Dat zijn landgoederenzone, de Trekvaarten, de Atlantikwall, de Limes, de Waterdriehoek, Goeree-Overflakkee en de Oude Hollandse Waterlinie. Naast verbetering van de bescherming en benutting van het erfgoed, is het belangrijkste strategische doel van het provinciale programma Erfgoedlijnen het vergroten van de beleefbaarheid van de Erfgoedlijnen. Daarvoor zijn 8 operationele doelen geformuleerd.

Monitoring en evaluatie

Ten behoeve van de monitoring en evaluatie van het programma Erfgoedlijnen heeft de provincie het Tympaan Instituut gevraagd een nulmeting te doen bij de start van het programma.

Voor deze nulmeting heeft het Tympaan Instituut per Erfgoedlijn 4 of 5 telefonische interviews gehouden met de belangrijkste betrokkenen: de projectleider van de provincie, de ondersteuner van Erfgoedhuis en 2 tot 3 medewerkers van een betrokken gemeente en/of een of meerdere aanvragers van subsidie. In totaal hebben 32 interviews plaatsgevonden. Tevens is gebruikgemaakt van de door projectleiders aangeleverde informatie.

Conclusies over beleefbaarheid

De eerste conclusie van de nulmeting is dat er grote verschillen zijn in de beleefbaarheid van de Erfgoedlijnen op dit moment. Er is een nauwe relatie tussen de beleefbaarheid van een Erfgoedlijn en herkenbaarheid als een samenhangend geheel. De Trekvaarten zijn het meest beleefbaar, want het meest zichtbaar en gebruikt, de Limes is het minst beleefbaar, want het minst zichtbaar en bekend. Bij de Trekvaarten en landgoederen is er veel samenhang en verbinding: het gebied is herkenbaar als één geheel.

Er zijn enkele verspreide gegevens in de vorm van publieksonderzoeken en bezoekcijfers aanwezig die een indicatie vormen van de beleefbaarheid van de Erfgoedlijnen op dit moment. Er ontbreekt echter een totaalbeeld van de beleefbaarheid van de Erfgoedlijnen. Als het gaat om de operationele doelen is alleen het doel vergroting van bekendheid op dit moment nog niet meetbaar. De andere operationele doelen kunnen gemeten worden aan de hand van de resultaten van de projecten van de afzonderlijke Erfgoedlijnen.

Conclusies over doelen en ambities van de Erfgoedlijnen

Over het algemeen is er een breed gedragen consensus over de doelen van het programma Erfgoedlijnen. Het centrale doel van elke Erfgoedlijn volgens de respondenten is wel het vergroten van de beleefbaarheid en daardoor de beleving van de Erfgoedlijn. Daarvoor is

¹ provincie Zuid-Holland, Erfenis, erfgoed en erfgoed. Uitvoeringsprogramma Erfgoedlijnen 2013-2016.

nodig dat het erfgoed tastbaar en zichtbaar is, maar ook bekend en herkenbaar. Verder moet er iets te doen, te beleven zijn. Vergroten van de beleving en beleefbaarheid is enerzijds belangrijk, omdat daarmee het maatschappelijke en politieke draagvlak voor erfgoed vergroot wordt. Anderzijds heeft het een direct economisch belang omdat de toeristisch attractieve waarde van een gebied vergroot wordt. 'Vermarkten' en 'werkgelegenheid' zijn dan ook de doelen van de Erfgoedlijn. Door het vergroten van beleefbaarheid en bekendheid kan de Erfgoedlijn ook een erfgoededucatieve rol gaan spelen. Dit hogere doel kan alleen maar gehaald worden als er samenwerking is tussen de verschillende betrokken partijen en er voldoende financiën beschikbaar zijn.

Conclusies over de aanpak van de provincie bij de Erfgoedlijnen

De aanpak van de provincie bij de Erfgoedlijnen gaat in de eerste plaats uit van coördineren en verbinden via een netwerkbenadering: zo veel mogelijk partijen bij elkaar brengen en vanuit een wederzijds gelijkwaardige positie tot een breed gedragen gezamenlijke aanpak komen met een gedeelde meerjarenfinanciering. Met name de projectleider van de provincie en contactpersoon van Erfgoedhuis spelen hierbij een stimulerende en aanjagende rol. Vanuit deze filosofie heeft de provincie bij elke Erfgoedlijn een zogenaamde Erfgoedtafel georganiseerd: een los verband van organisaties en personen die betrokken zijn bij de Erfgoedlijn. De provincie heeft daarbij vooral een faciliterende rol en wil zo veel mogelijk initiatieven 'van onderop' laten ontstaan. De ervaring van meerdere respondenten leert dat deze aanpak over het algemeen vruchtbaarder werkt dan een topdown benadering. Behalve de organisatie van de Erfgoedtafel is een belangrijke rol van de provincie het toekennen van subsidies. In de praktijk is de taakverdeling ontstaan dat de provincie een keuze maakt uit een lijst van projectideeën, op basis van de Erfgoedtafel, maar deze taakverdeling is een prioriteitsvolgorde.

De derde taak van de provincie is het aanzwengelen van het belang van de Erfgoedlijnen bij andere beleidsbureau's van de provincie, in het bijzonder groen, ruimte, economie, Dienst Beheer Infrastructuur (DBI), mobiliteit en milieu en water.

Over het algemeen is er grote waardering voor de aanpak van de provincie, waarbij er veel ruimte wordt geboden aan het veld om met ideeën te komen. Er is ook grote waardering voor de pro-actieve en dienstverlenende inzet van de provinciale medewerkers. Er wordt actief en positief meegedacht en meegewerkt om een idee tot een concreet project om te werken. Mogelijke verbeterpunten voor de provincie zijn:

- 1 voldoende structuur bieden;
- 2 meer duidelijkheid bieden over de rol van de provincie bij de Erfgoedtafels;
- 3 snel afwikkelen van subsidieaanvragen;
- 4 niet teveel beloven;
- 5 niet te snel willen scoren;
- 6 niet teveel tegelijk willen;
- 7 decentraal wat kan, maar centraal als het handiger is;
- 8 kwaliteit, diversiteit en overlap tussen aanvragen bewaken;
- 9 letten op het evenwicht tussen cultuurhistorische en recreatieve belangen;
- 10 bescherming van het erfgoed door het ruimtelijk instrumentarium.

Conclusies ten aanzien van de toekomst

Hoewel de start van het Erfgoedlijnenprogramma veelbelovend is, is het voor veel respondenten niet vanzelfsprekend dat het allemaal gaat lukken. Er worden uitdagingen gezien, waarvan het van belang is ze aan te gaan. De belangrijkste uitdagingen zijn:

- Bij 6 van de 7 Erfgoedlijnen worden **financiën** als een belangrijke uitdaging gezien.
- Ook de **personele inzet** voor de Erfgoedlijnen is een uitdaging.
- Bij 5 van de 7 Erfgoedlijnen worden er zorgen geuit over de **verhouding tussen de individuele projecten en het grotere geheel van de Erfgoedlijn**.
- Bij 5 van de 7 Erfgoedlijnen wordt expliciet gewezen op het belang van **maatschappelijk draagvlak** voor de Erfgoedlijnenaanpak. Daarvoor is het belangrijk om het **publiek te bereiken**, maar ook om aan te sluiten bij bestaande initiatieven en belangrijke spelers. Het is voor het maatschappelijke draagvlak tenslotte belangrijk om steeds weer **nieuwe partners** te vinden, zodat de energie erin blijft.
- Eveneens een uitdaging is om de Erfgoedlijnen in het **grotere verband** te blijven zien van de provincie als geheel en de aangrenzende provincies.
- Er zijn ten slotte enkele specifieke uitdagingen voor sommige Erfgoedlijnen in het bijzonder.

Aanbevelingen

Op basis van de conclusies van de nulmeting worden de volgende aanbevelingen gedaan aan de provincie:

- 1 Maak de doelen vergroting van bekendheid, verbetering van bereikbaarheid en verbinding van objecten meetbaar en verzamel gegevens om de nulsituatie in kaart te brengen.
- 2 Vraag bij elk project expliciete aandacht voor publieksbereik.
- 3 Ga door met de netwerkaanpak maar zorg voor steeds nieuwe inbreng van buiten.
- 4 Betrek meer burgerorganisaties om de focus te houden op de beleefbaarheid.
- 5 Bied meer duidelijkheid over de gewenste taak- en rolverdeling tussen provincie en deelnemers bij de uitwerking van het programma.
- 6 Let bij de projecten op kwaliteit, diversiteit, diepgang en de bijdrage aan het grotere geheel.
- 7 Versnel zoveel als mogelijk in de toekenningsprocedures.
- 8 Doe aan verwachtingsmanagement bij de inventarisatie van ideeën.
- 9 Volg proactief de uitvoering van de projecten.

Inhoud

blz

1 Inleiding

1.1	Aanleiding	1
1.2	Vraagstelling	2
1.3	Aanpak	3
1.4	Leeswijzer	3

2 De Erfgoedlijn landgoederen

2.1	Beleefbaarheid van de landgoederen	5
2.2	Doelen en ambities van de Erfgoedlijn landgoederen	6
2.3	Aanpak van de provincie	8
2.4	Uitdagingen	9

3 De Erfgoedlijn Limes

3.1	Beleefbaarheid van de Limes	11
3.2	Doelen en ambities van de Erfgoedlijn Limes	12
3.3	Aanpak van de provincie	12
3.4	Uitdagingen	13

4 De Erfgoedlijn Atlantikwall

4.1	Beleefbaarheid van de Atlantikwall	15
4.2	Doelen en ambities van de Erfgoedlijn Atlantikwall	16
4.3	Aanpak van de provincie	16
4.4	Uitdagingen	17

5 De Erfgoedlijn Oude Hollandse Waterlinie

5.1	Beleefbaarheid Oude Hollandse Waterlinie	21
5.2	Doelen en ambities van de Erfgoedlijn OHW	21
5.3	Aanpak van de provincie	22
5.4	Uitdagingen	23

6 De Erfgoedlijn Waterdriehoek

6.1	Beleefbaarheid van de Waterdriehoek	25
6.2	Doelen en ambities van de Erfgoedlijn Waterdriehoek	25
6.3	Aanpak van de provincie	27
6.4	Uitdagingen	28

7 De Erfgoedlijn Trekvaarten

7.1	Beleefbaarheid van de Trekvaarten	31
7.2	Doelen en ambities van de Erfgoedlijn Trekvaarten	32
7.3	Aanpak van de provincie	32
7.4	Uitdagingen	33

8 De Erfgoedlijn Goeree-Overflakkee

8.1	Beleefbaarheid van de Erfgoedlijn Goeree-Overflakkee	35
8.2	Doelen en ambities van de Erfgoedlijn Goeree-Overflakkee	35
8.3	Aanpak van de provincie	36
8.4	Uitdagingen	38

9 Conclusies

9.1	Stand van zaken beleefbaarheid van de Erfgoedlijnen	41
9.2	Doelen en ambities	42
9.3	Aanpak van de provincie	43
9.4	Uitdagingen	45
9.5	Aanbevelingen	46

B Bijlagen

1 Inleiding

1.1 Aanleiding

De provincie Zuid-Holland wil in de collegeperiode 2013-2016 stevig inzetten op het beleefbaar maken van het Zuid-Hollandse erfgoed. Daarvoor heeft Bureau Cultuur van de provincie een programma ontwikkeld rond 7 zogenaamde Erfgoedlijnen: cultuurhistorisch-ruimtelijke structuren die kenmerkend zijn voor de identiteit van Zuid-Holland¹. Dat zijn de landgoederenzone, de Trekvaarten, de Atlantikwall, de Limes, de Waterdriehoek, Goeree-Overflakkee en de Oude Hollandse Waterlinie. Het programma Erfgoedlijnen kent 3 strategische doelen:

- beschermen van cultureel erfgoed;
- vergroten van de beleefbaarheid van het erfgoed;
- vergroten van de benutting van het erfgoed.

Deze doelen zijn uitgewerkt in 8 operationele doelen:

- 1 Beschermen van een strategische selectie van objecten binnen de Erfgoedlijnen als monument en/of borging in het ruimtelijke ordeningsinstrumentarium van de provincie.
- 2 Restaureren van een strategische selectie van monumenten binnen de Erfgoedlijnen.
- 3 Zichtbaar maken van een strategische selectie van plekken binnen de Erfgoedlijnen door middel van reconstructie of ontwikkeling.
- 4 Ontwikkelen van minimaal één toeristisch-recreatief attractiepunt binnen de Erfgoedlijn.
- 5 Vergroten van de bekendheid met de Erfgoedlijn en objecten binnen de Erfgoedlijn onder inwoners en bezoekers van Zuid-Holland.
- 6 Vergroten van de bereikbaarheid van de locaties onder 2, 3 en 4.
- 7 Fysiek verbinden van de locaties onder 2, 3 en 4.
- 8 Stimuleren van de herbestemming van een selectie van objecten binnen de Erfgoedlijnen.

Per Erfgoedlijn moeten deze 8 doelen uitgewerkt worden in projecten. Zodoende ontstaat per Erfgoedlijn een portfolio van meerdere projecten en enveloppen. De keuze voor de projecten wordt gebaseerd op een aantal criteria, zoals de relatie met de Erfgoedlijn en het (financiële) draagvlak. De projecten zullen op verschillende momenten starten. De aansturing van het programma gebeurt door een programmamanager in opdracht van het provinciale bestuur. De projecten zijn verdeeld over projectleiders Erfgoedlijnen.

De aanpak van de provincie om deze doelen te bereiken wordt kortweg omschreven als 'netwerkend werken'. In het uitvoeringsprogramma is dat als volgt uitgewerkt: 'Om onze ambities bij beleven en benutten te realiseren, gebruiken wij vooral de instrumenten netwerken, alsmede subsidie- en opdrachtverlening. Netwerken is een vorm van zelfsturing, die de ruimte moet krijgen. Dat wil niet zeggen dat we alles wat de netwerken bedenken automatisch accepteren en van subsidie voorzien. We rekenen het ook tot onze taak om onevenwichtigheden tussen de lijnen en binnen de lijnen qua besteding van aandacht en schaarse middelen glad te strijken. Wij zullen ook, alvorens subsidie te verlenen, nagaan of het voorstel van de tafel voldoende breed gedragen wordt, of er een uitvoerende partij is,

¹ Provincie Zuid-Holland, Erfenis, erfgoed en erfgoed. Uitvoeringsprogramma Erfgoedlijnen 2013-2016.

of alle verplichte procedures doorlopen zijn, wat de reële kosten zijn en de mate van cofinanciering en welke rendabel en onrendabel zijn.'

Deze benadering komt in de praktijk vooral tot uitdrukking door de samenstelling van zogenaamde 'Erfgoedtafels', waaraan uiteenlopende betrokkenen bij een Erfgoedlijn met elkaar de invulling en uitwerking van het Erfgoedlijnprogramma op zich nemen.

De achtergrond van deze benadering is dat de provincie af wil van het paradigma van de bovengeschatte overheid, die de ondergeschikte samenleving aanstuurt met geld en regels, want dat bleek in het verleden niet doeltreffend en doelmatig bij complexe opgaven. De provincie wil van deze verticale stand naar een horizontale, symbiotische samenwerking met vele partners uit verschillende sectoren, met uiteenlopende belangen. De Erfgoedtafels zullen in de provinciale visie moeten uitgroeien tot, wat in de literatuur een complex adaptief systeem of kortweg CAS genoemd wordt². Een CAS stuurt zichzelf, zij stelt plannen en agenda's zelf bij al naargelang omstandigheden en leert collectief. Hoe de provincie procesmatig met de Erfgoedlijnen en tafels omgaat, is dus een bewuste keuze voor een nieuw bestuurlijk paradigma, dat een kans moet krijgen om te kunnen ontstaan.

De monitoring en evaluatie van het programma Erfgoedlijnen besteedt de provincie uit aan het Tympaan Instituut. Daarbij wordt onderscheid gemaakt tussen een procesmonitor en effectevaluatie.

Voor de procesmonitor zijn de volgende meetpunten van belang:

- hoeveelheid en aard van de inspanningen/activiteiten;
- bereikte resultaten.

Voor de effectevaluatie zijn de volgende meetpunten van belang:

- meten van de effecten van de inspanningen;
- vergelijken van de effecten met de doelen;
- monitoren van de omgeving.

Bij de procesevaluatie gaat het vooral om het meten van de voortgang van uitvoering en behaalde resultaten op projectniveau³. In de effectevaluatie staat centraal in hoeverre de projecten bijdragen aan de realisatie van Erfgoedlijnen en in hoeverre hiermee wordt bijgedragen aan de operationele en strategische doelstellingen van de provincie Zuid-Holland. De monitoring en evaluatie leveren informatie op die door Bureau Cultuur wordt gebruikt voor bijsturing van de uitvoering van de activiteiten. Op basis hiervan wordt jaarlijks inhoudelijke verantwoording afgelegd over de besteding van de middelen aan Provinciale Staten. Ter voorbereiding op de monitor heeft het Tympaan Instituut in 2013 een nulmeting uitgevoerd. In dit rapport doet het Tympaan Instituut verslag van deze nulmeting.

1.2 Vraagstelling

De vraagstelling van de nulmeting is de volgende:

- 1 Wat is de uitgangssituatie ten aanzien van de beleefbaarheid van de Erfgoedlijnen?
- 2 Wat zijn de doelen en ambities ten aanzien van de Erfgoedlijnen?
- 3 Wat is de aanpak van de provincie om de doelen te bereiken?
- 4 Met welke projecten en activiteiten wordt begonnen?

² Volgens de heer J. Vorst, programmamanager Erfgoedlijnen van de provincie Zuid-Holland.

³ Hiermee wordt voldaan aan de handreiking evaluatie doeltreffendheid provinciale subsidies van de randstedelijke rekenkamer.

- 5 Wat zijn de uitdagingen voor de komende jaren om de doelen te bereiken?
- 6 Op welke manier kan gemeten worden of de doelen bereikt worden?

1.3 Aanpak

De nulmeting is op de volgende wijze uitgevoerd:

Op basis van het uitvoeringsprogramma en voorstel voor de monitoring van het programma hebben we een interviewchecklist opgesteld. Per Erfgoedlijn zijn 4 tot 5 telefonische interviews gehouden met de belangrijkste betrokkenen: de projectleider van de provincie, de ondersteuner van Erfgoedhuis en 2 tot 3 medewerkers van een betrokken gemeente en/of een of meerdere aanvragers van subsidie. In totaal hebben 32 interviews plaatsgevonden, waarvan 7 met provinciale projectleiders. Tevens is gebruikgemaakt van de door projectleiders aangeleverde informatie. In bijlage 1 is een overzicht opgenomen van de respondenten per Erfgoedlijn.

De interviews zijn geanalyseerd en verwerkt in dit rapport.

1.4 Leeswijzer

In de hoofdstukken 2 tot en met 8 is de startsituatie per Erfgoedlijn beschreven. In hoofdstuk 9 worden de onderzoeksvragen beantwoord en zijn aanbevelingen geformuleerd.

2 De Erfgoedlijn landgoederen

2.1 Beleefbaarheid van de landgoederen

De landgoederenzone strekt zich uit over een langgerekt gebied achter de duinenrij aan de kust in Zuid-Holland. Het gebied is nogal omvangrijk en er zijn bijna 80 landgoederen en buitenhuizen bij betrokken.

Er zijn grote verschillen in het huidige publieksbereik van de landgoederen. Sommige hebben een publieksfunctie, bijvoorbeeld kasteel Duivenvoorde in Wassenaar of Museum Hofwijck in Voorburg. Andere hebben alleen de tuin opengesteld, soms tegen betaling. De meeste zijn echter niet openbaar toegankelijk en alleen bezoekbaar als ze meewerken aan de Open Monumentendagen. De meeste hebben een status als rijksmonument. Erfgoedhuis schat dat ongeveer 10% van de landgoederen openbaar toegankelijk is. Alleen daar zijn bezoekersaantallen van bekend. Het gaat echter om beperkte aantallen en dus een beperkt bereik. Als indicatie: sinds de opening van het vernieuwde Museum Hofwijck in Voorburg in het voorjaar van 2013 zijn er al meer dan 8.000 bezoekers geweest, dat is een record.

Ook over de herkomst van de bezoekers is weinig bekend. Uit onderzoek van het Zuid-Hollands Landschap op landgoed de Leeuwenhorst in Noordwijkerhout is gebleken dat het landgoed nu vooral bezocht wordt door de lokale bevolking, die er komt voor een rustige wandeling van een uurtje. Ook mogen er honden loslopen in het bosgedeelte in tegenstelling tot het aangrenzende duingebied. Vermoedelijk zijn het vooral lokale inwoners en dagjesmensen die de landgoederen bezoeken.

Voor het publiek is de meerwaarde van de landgoederen de combinatie van rood en groen erfgoed. Met name de groenbeleving is belangrijk, zeker voor inwoners van grote steden voor wie het een groen uitloopegebied is vanuit de drukke binnensteden.

Uit bezoekersreacties (bijvoorbeeld het gastenboek) op kasteel Duivenvoorde in Voorschoten valt op te maken dat bezoekers vaak verrast zijn door wat ze ervaren. Er is nog veel onbekendheid met de landgoederen en de manier waarop ze onderhouden en geëxploiteerd worden. Daar is nog een slag mee te maken. In principe kan een breed publiek bereikt worden met de landgoederen, zoals blijkt tijdens Open Dagen op Duivenvoorde. Dat is ook een kans voor landgoederen, want zij hebben veel te bieden voor zeer uiteenlopende publieksgroepen.

Veel landgoedereneigenaren willen graag meer publiek bereiken en transparanter worden, maar wel met behoud van de eigenheid en respect voor het karakter. Dat betekent voor Kasteel Duivenvoorde bijvoorbeeld geen honden in het park en geen gazonbarbecues. Bij het huisje van de beheerder wil men een soort theepaviljoen (inclusief landgoedwinkel) realiseren, dat past goed en sluit aan bij het karakter van het landgoed. Hierdoor kan de verblijfsduur van bezoekers aan het landgoed worden verlengd.

Een beperking voor het publieksbereik is het benodigde aantal vrijwilligers om bezoek te kunnen ontvangen.

De landgoederen worden beschermd door de zogenaamde landgoedbiotoop in de Provinciale Verordening Ruimte. In en rond een landgoed mag niet zomaar ge- of verbouwd worden, maar ruimtelijke ingrepen moeten in overeenstemming met het karakter van het landgoed zijn. Het belang van de provincie bij de landgoederen is ook verankerd in de Provinciale Structuur Visie en past zowel binnen het groen- als erfgoedbeleid. Vanuit het groenbeleid loopt er een aantal pilots die goed aansluiten bij de Erfgoedlijn.

De provincie heeft geen specifiek handhavingsbeleid ten aanzien van de landgoederenbiotoop. Het toezicht daarop wordt meegenomen in het lopende ro-beleid en interbestuurlijk toezicht. De beschermende regelgeving van de provincie is mogelijk nog niet overal verwerkt in bestemmingsplannen. Regelgeving alleen kan echter de biotopen niet beschermen, daarvoor is toch ook maatschappelijk draagvlak nodig.

De situatie van de landgoederenbiotopen is over het algemeen redelijk te noemen, hoewel daar minder zicht op bestaat dan bij de molenbiotopen: er is nog geen onderzoek naar gedaan. Wel is er in deze drukke provincie constante hoge externe druk op de groene ruimte vanuit economisch en mobiliteitsperspectief (Rijnlandroute, Rotterdamsebaan). Er is wel een tegenbeweging aan de gang om de landgoederen te beschermen, maar het evenwicht is wankel. Ook intern bestaat die druk en wordt gezocht naar de grenzen van wat mogelijk is. Om exploitabel te blijven, ontwikkelen landgoederen soms bouwplannen die het evenwicht kunnen verstoren. Zo was er bij Ockenburg een plan om een hotel te realiseren, dat uiteindelijk mede door de crisis toch niet haalbaar bleek.

De landgoederenbiotopen zijn vooral gebaat bij fysieke verbindingen, bijvoorbeeld door middel van wandel- en fietsroutes, al dan niet via een landgoederenpaspoort. Dan blijft een biotoop geen theorie, maar wordt het letterlijk zichtbaar en krijgt het draagvlak bij het publiek.

Geschat wordt dat ongeveer 10% van de gebouwen voor het publiek toegankelijk is. De bijbehorende parken zijn vaker toegankelijk. Met name als de eigenaren op leeftijd zijn en geen opvolgers hebben, is er zorg over wat er met het erfgoed gaat gebeuren. Verder is de exploitatie van veel landgoederen een punt van zorg: veel huizen en parken hebben een monumentenstatus en daardoor relatief veel onderhoudskosten.

2.2 Doelen en ambities van de Erfgoedlijn landgoederen

Het wensbeeld voor de landgoederen is in het uitvoeringsprogramma van de provincie als volgt omschreven:

In 2020 is de landgoederenzone het Loiregebied van Nederland. De landhuizen, koetshuizen, oranjerieën, slangenmuren et cetera. zijn in goede staat teruggebracht en liggen in een prachtig groene omgeving waar tuinen en parken in oude glorie zijn hersteld en gaten zijn opgevuld met nieuwe landgoederen. De landgoederen zijn goed bereikbaar, waar mogelijk ook via de Trekvaarten. Het is er goed recreëren, te voet, op de fiets of per boot, maar er is ook een interessant aanbod van activiteiten. Deze gaan van tentoonstellingen met moderne kunst tot leven in de tijd van de oorspronkelijke bewoners. En de term 'heisessie' is in onbruik geraakt. Voor een vergadering of brainstormsessie ga je naar een mooi landhuis met goede catering in de landgoederenzone.

De concrete doelen van de Erfgoedlijn, zoals ze worden beleefd door de respondenten zijn de volgende:

- 1 Het vergroten van de samenwerking en afstemming tussen de landgoederen, zodat er een verbinding en eenheid ontstaat. Daarbij is een zekere differentiatie tussen de land-

goederen wel gewenst: sommige hebben een museale functie, andere een mooi park en weer andere een educatieve of recreatieve functie. Het landgoederenerfgoed is nu te versnipperd, het moet meer een geheel worden met respect voor de eigenheid van de landgoederen. De Engelse National Trust is een voorbeeld daarvoor⁴. Daarbij zijn vooral de landgoederen met een (gezichtsbepalende) publieksfunctie van strategisch belang. De particuliere landgoederen moet je zo veel mogelijk meenemen, maar die zul je niet allemaal op één lijn krijgen en dat moet de ontwikkeling niet vertragen, aldus een respondent. Via de Vereniging Hollands Particulier Grondgebied is er wel enig contact met de particuliere eigenaren, maar de mogelijkheden zijn beperkt.

- 2 Het vergroten van het publieksbereik en maatschappelijk draagvlak. Dat kan zich uiten in meer bezoekersaanbod, meer cofinanciering maar ook meer vrijwilligers. De landgoederen waren van oudsher een symbool van welstand, maar de financiële draagkracht van de huidige eigenaren is lang niet altijd voldoende om dat zo te houden. Er is meer begrip nodig voor de inspanningen die nodig zijn om het erfgoed in stand te houden. Het vergroten van het bereik zal leiden tot meer inzet vanuit de samenleving om de landgoederen in stand te willen houden. Om meer publiek te trekken is het belangrijk om het landgoederenerfgoed beleefbaar te maken en het publiek beter te informeren over dit zo gezichtsbepalende erfgoed. Daarom moeten de projecten zich ook beperken tot openbare toegankelijke landgoederen aldus een respondent, want alleen daar kan publiek ontvangen worden. Versterking van het publieksbewustzijn is ook belangrijk voor het maatschappelijk draagvlak voor de landgoederen en dat is weer belangrijk voor het voortbestaan.
- 3 Het leggen van fysieke verbindingen tussen de landgoederen. Belangrijk is om verder te kijken dan de gemeentegrenzen en het enkele landgoed. Er kunnen ook verbindingen gelegd worden met landgoederen in andere dorpen en ook met de trekvaart.
- 4 Verder is geen expliciet doel maar wel een meerwaarde dat de provinciale steun deuren kan openen naar andere financiën en zodoende kan bijdragen aan meer economisch draagvlak.

De uitwerking van deze doelen valt uiteen in een paar onderdelen:

- Rood: restauratie en herstel van de gebouwen op de landgoederen.
- Historisch Groen: inlopen van achterstallig groenbeheer, duurzame aanpak van groenbeheer, aangesloten groengebieden creëren en wellicht ook enkele nieuwe landgoederen.
- Duurzaam economisch beheer, waaronder ook herbestemming en nieuwe commerciële activiteiten zoals vergaderfaciliteiten of toeristische faciliteiten, waarbij het historische verhaal voor het voetlicht wordt gebracht en dat in een goede differentiatie.
- Vergroting van de bereikbaarheid van de landgoederen door middel van (nieuwe) fiets-, wandel- en vaarroutes. Ook afstemming van toegangsprijzen hoort hierbij.
- Communicatie en marketing door goede informatievoorziening over de landgoederen, bijvoorbeeld via een landgoedpaspoort.

Er wordt nu een opzet gemaakt voor een meerjarenprogramma met 6 programmalijnen.

⁴ De National Trust is een particuliere organisatie die zich bezighoudt met onderhoud en beheer van het vele monumentale en landschappelijke erfgoed in Engeland.

2.3 Aanpak van de provincie

Erfgoedtafel

Zoals in paragraaf 1.1 is beschreven is de provincie gestart met een netwerkbenadering: zo veel mogelijk partijen bij elkaar brengen en vanuit een wederzijds gelijkwaardige positie tot een breed gedragen gezamenlijke aanpak komen met een gedeelde meerjarenfinanciering. Daarbij spelen de provincie en Erfgoedhuis een stimulerende en aanjagende rol.

Er is een Erfgoedtafel gevormd rond de Erfgoedlijn landgoederen waar ongeveer 30 tot 35 organisaties/personen aan deelnemen. Behalve 6 landgoedeigenaren, een aantal gemeenten en de regio's Haaglanden en Holland Rijnland doen ook een aantal provinciale organisaties mee (Erfgoedhuis, Landschapsbeheer Zuid-Holland, het Zuid-Hollands Landschap en ProBiblio). Via de laatste organisaties kunnen ook lokale erfgoed- en bibliotheekorganisaties betrokken worden. Er is geen specifieke erfgoedorganisatie voor landgoederen (meer), wel een vereniging van eigenaars, maar dat is niet specifiek voor erfgoed.

Er wordt nu gewerkt aan een strategisch communicatieplan waarmee in een later stadium ook toeristische organisaties benaderd zullen worden. De netwerktafel heeft aangegeven dat het belangrijk is dat de Erfgoedtafel werkbaar blijft, dus niet te groot wordt, maar er zouden nog wel wat meer landgoederen mogen aansluiten. De netwerktafel heeft een onafhankelijk voorzitter in de persoon van de burgemeester van Wassenaar.

Er zijn af en toe gezamenlijke sessies waar veel mensen aan deelnemen. Ideeën worden dan uitgewerkt in subgroepjes. Er zijn werkgroepen gevormd. Er zijn vervolgens projectideeën ingediend, die de provincie in een prioriteitsvolgorde heeft gezet.

De dragende partijen bij de Erfgoedlijn zijn de volgende:

De landgoederen. Voor hen is samenwerking een must. Er is nu een beginnend netwerk met 6 landgoedeigenaren, maar het streven is om er de komende jaren meer bij te krijgen volgens het zwaan-kleef-aan principe. Dat kan bijvoorbeeld ontstaan met een landgoederenpaspoort, waaraan meerdere landgoederen meewerken. De 6 koplopers zijn: Keukenhof en Huys Dever (Lisse), Hofwijck (Voorburg), Duivenvoorde (Voorschoten), Te Werve (Rijswijk) en Oud-Poelgeest (Teylingen). Berbice (Voorschoten) en Leeuwenhorst (Noordwijkerhout) zijn inmiddels ook al betrokken bij de Erfgoedlijn.

Vervolgens is een beperkt aantal gemeenten betrokken die over het algemeen enthousiast zijn, al kijken zij natuurlijk ook wat er eventueel voor hen te halen is. Omdat de landgoederen een provinciaal belang zijn, komen gemeenten er uiteindelijk niet omheen om mee te werken. Gemeenten hebben natuurlijk wel te maken met moeilijke financiële afwegingen. De Erfgoedlijnaanpak sluit bij individuele gemeenten goed aan op het gemeentelijk beleid om natuur en erfgoed te behouden en te ontsluiten en toerisme te bevorderen. Sommige gemeenten nemen ook deel aan de Erfgoedlijn Trekvaarten. Er bestaan veel raakvlakken tussen beide Erfgoedlijnen. Rond het erfgoed is er intergemeentelijke samenwerking. Deze verloopt vooral via de ambtenaren toerisme, die elkaar regelmatig zien. Zij krijgen input van hun collega's uit de erfgoedhoek. Dit onderstreept het economisch belang van het erfgoed als publiekstrekker.

Erfgoedhuis is van het begin af aan betrokken geweest bij de Erfgoedlijnen. Een aantal werkzaamheden wordt voor alle Erfgoedlijnen verricht, zoals het opstellen van een strategisch communicatieplan en verschillende educatieve en informatieve activiteiten zoals het maken van een portalsite. Erfgoedhuis ondersteunt ook de netwerktafel.

Daarnaast ondersteunt Erfgoedhuis bij het ontwikkelen van projectplannen per Erfgoedlijn. Per Erfgoedlijn is vijfhonderd uur ondersteuning door erfgoedconsulenten gereserveerd in

de boekjaaruren voor 2013 van Erfgoedhuis. Daarnaast zijn uren gereserveerd voor pr, erfgoededucatie en ondersteuning van de erfgoedconsulenten. Voor de landgoederen is een concept-strategisch communicatieplan gemaakt dat onlangs voor de tweede keer besproken is. Daarin staat een aantal producten en activiteiten die Erfgoedhuis verder kan ontwikkelen in samenspraak met de stakeholders. Dit najaar moet dat resulteren in een projectaanvraag voor 2014.

Verder heeft Erfgoedhuis een strategisch plan monumentaal groen opgesteld.

Er is om te beginnen door de netwerktafel gekozen voor 2 overstijgende thema's waarvoor plannen worden gemaakt: strategische communicatie en monumentaal groen. Intussen loopt de aanvraagprocedure voor provinciale subsidies.

Rol van de provincie

In het begin was het ook voor de provincie nog even zoeken naar de juiste rolverdeling, zo vinden respondenten. Inmiddels is duidelijk geworden dat er veel speelruimte is voor partijen in het veld, ze krijgen meer verantwoordelijkheid en er is meer continuïteit.

De aanpak van de provincie om enthousiaste mensen bij elkaar te brengen werkt goed: het genereert veel energie. Wel kent het proces weinig structuur. De voorbereiding van de subsidieaanvraag heeft bijvoorbeeld erg lang geduurd, waardoor er voor de uitvoering nog maar drie maanden overbleven. Dat mag in de toekomst wel wat beter gaan. Een groot pluspunt van de provincie is dat de Erfgoedlijnen getrokken worden door enthousiaste en deskundige ambtenaren die met raad en daad terzijde staan bij de planontwikkeling. Dit creëert een prettige samenwerking.

De aanpak om ideeën te genereren die de provincie in een prioriteitsvolgorde heeft gezet, heeft goed gewerkt. De provincie zou echter duidelijker knopen moeten doorhakken als het om concrete toezeggingen gaat en dat niet alleen aan het veld overlaten.

Men is over het algemeen tevreden over de aanpak van de provincie. Wel zou de provincie af en toe wat meer mogen sturen en niet alles aan de Erfgoedtafels overlaten. Een voorbeeld is het logo: dat had best voor alle Erfgoedlijnen gezamenlijk opgepakt kunnen worden, is ook publicitair handig. Maar de provincie wilde het per se bij de Erfgoedtafels neerleggen. Verder heeft de provincie een taak bij het bewaken van de kwaliteit en diversiteit van de projecten. Ten slotte zou de provincie ook goed moeten letten op overlap tussen de Erfgoedlijnen. Die bestaat met name tussen de landgoederen en Trekvaarten.

2.4 Uitdagingen

De belangrijkste uitdagingen om het wensbeeld te realiseren zijn de volgende:

- Voldoende financiën om de plannen uit te voeren, zeker als de crisis blijft aanhouden.
- De spanning tussen individuele belangen en het grotere geheel van de Erfgoedlijn. Daarbij kunnen ook belangentegenstellingen optreden tussen individuele projectaanvragers als er gekozen moet worden. Daar ligt ook een taak voor de provincie: het is goed om maatschappelijk draagvlak te zoeken en je te laten voeden door het veld, maar als er beslissingen moeten worden genomen over een goede verdeling van schaarse middelen is het voor het proces niet verstandig om de indieners dat onderling te laten uitvechten. Daarover moet de provincie, indien nodig, op basis van toetsingscriteria dan knopen doorhakken, met het gezamenlijke belang van de landgoederen als uitgangspunt, aldus een aantal respondenten.

- De bestaande infrastructuur van wegen en spoorlijnen en economische infrastructuur (Bedrijventerreinen) die de beoogde 'groene loper' doorkruisen.
- Ook de motivatie is een aandachtspunt. Nu is er een homogene en gemotiveerde groep, maar hoe zal dat zijn als er meer landgoederen bijkomen? Het is mogelijk dat er dan belangentegenstellingen opdoemen.
- Versnippering van de initiatieven. Er is nu een aantal projecten gestart vanuit de Erfgoedlijn, maar het is belangrijk dat het geen los zand blijft, maar een geheel wordt. Daarbij wordt nu vooral geïnvesteerd in stenen en groen, aansluitend bij de kern van het landgoed: een huis en een tuin. De komende tijd zal ervoor gewaakt moeten worden dat de inzet voor de landgoederen niet versnipperd en dat het blijft bij eenmalige projecten. De sector als geheel is ook versnipperd: er zijn zeer uiteenlopende functies en eigendomsvormen.
- Daarnaast is communicatie richting het publiek heel belangrijk. De landgoederen kunnen wat dat betreft elkaar versterken. De informatie richting het publiek is nu versnipperd, terwijl er veel te genieten is. Als voorbeeld van beter afgestemde communicatie: in het nieuwe jaar willen Hofwijck en Duivenvoorde een gezamenlijke tentoonstelling organiseren en het is de bedoeling dan ook bij te houden in hoeverre bezoekers op beide plaatsen komen en hoe ze aan de informatie zijn gekomen. Verder is er het idee van het landgoederenpaspoort dat zeker zal kunnen bijdragen aan meer bezoek aan en bekendheid over de landgoederen. Ten slotte is een actief persbeleid belangrijk. Hofwijck heeft daar goede ervaringen mee, er is sprake van een 'geoliede persmachine'. Regelmatig communiceren via de pers heeft echt goede effecten. Er zou tussen de landgoederen misschien nog wat meer programmatisch samengewerkt kunnen worden rond bijvoorbeeld culturele activiteiten.
- Het spanningsveld tussen het cultuurhistorische en recreatieve belang. Vanuit de erfgoedkant is belangrijk dat er bij het programma recht wordt gedaan aan het cultuurhistorische belang.

3 De Erfgoedlijn Limes

3.1 Beleefbaarheid van de Limes

De Limes is de grens van het voormalige Romeinse Rijk en het grootste archeologische monument van Nederland. De Limes bestond uit een weg, forten (castella), wachttorens en burgerlijke nederzettingen, maar het was ook een handelsroute. De Limes is grensoverschrijdend en loopt in Europa ook door Engeland, Duitsland, Oostenrijk, Hongarije en Roemenië. In Nederland loopt de Limes van de Duitse grens via de (Oude) Rijn langs Arnhem, Utrecht en Leiden naar Katwijk.

De Limes is slecht zichtbaar. Het meeste materiaal van de Limes was van hout en is in de loop der tijd vergaan. Wat van steen was gemaakt, zit nu onder de grond. Deze situatie kan niet worden veranderd, maar door informatieborden, verwijzingen in straatstenen en replica's is het wel mogelijk om de geschiedenis beter en meer bekend te maken onder het grote publiek.

Er zijn tal van organisaties en netwerken die de Limes beter onder de aandacht willen brengen, zoals de Nederlandse Limessamenwerking (NLS), de Limes-initiatiefgroep (LIG), inmiddels omgedoopt tot Stichting Romeinse Limes Nederland (RLN) en Limissie (samenwerkingsproject van 5 Zuid-Hollandse Leader groepen). De NLS is een samenwerkingsverband tussen het Rijk en de betrokken provincies Gelderland, Utrecht en Zuid-Holland. Het Rijk steekt er € 500.000,00 in en de 3 betrokken provincies elk € 300.000,00. De NLS werkt actief samen met gemeenten en overige betrokken partners binnen de Limeszone. Gezamenlijk worden de bescherming, beleving en een mogelijke Unesco nominatie van de Romeinse Limes voorbereid.

Katwijk is een van de gemeenten binnen de Limeszone die in het kader van de Erfgoedlijn Limes Zuid-Holland verder ontwikkeld zal worden. De Romeinse oorsprong maakt een belangrijk deel uit van de identiteit van de gemeente Katwijk. In de dorpskern van Valkenburg zijn de resten gevonden van een castellum en op het terrein De Woerd van een vicus (kleine handelsplaats). Daarnaast bevinden de restanten van het grote castellum de Brittenburg zich vlakbij Katwijk aan Zee. De gemeente heeft de afgelopen jaren geïnvesteerd in het uitdragen van deze identiteit. In het kader van de Erfgoedlijn wordt een plan van aanpak opgesteld om van Katwijk een van de Limesknooppunten te maken. Een knoop fungeert als poort op de Limes en speelt een belangrijke rol in recreatie en toerisme. Het plan wordt in 2014 opgesteld en uitgevoerd met subsidie van de provincie en met eigen geld van de gemeente.

3.2 Doelen en ambities van de Erfgoedlijn Limes

Het wensbeeld voor de Limes is in het uitvoeringsprogramma als volgt omschreven:

'In 2020 is de Limes van Millingen Aan den Rijn tot Katwijk aan Zee een bekend, herkenbaar en beleefbaar deel van het Nederlandse landschap, veiliggesteld door inzet van het ruimtelijk instrumentarium. In 2020 maakt de Limes deel uit van het grensoverschrijdende Werelderfgoed 'Frontiers of the Roman Empire'. De historische Limesplekken zijn behouden in de grond, en voldoende plekken met Limes-bodemarchief zijn 'opgeladen' met reconstructies, informatieve en verwijzende objecten. De plekken zelf zijn duidelijk onderdeel van een groter geheel. Er is een bloeiende toeristische infrastructuur die aansluit bij de internationale Limes'.

De verbinding tussen de verschillende onderdelen van de Limes moeten worden verbeterd waardoor de samenhang duidelijker zal zijn voor het grote publiek. Op het moment is de Limes bij de meeste mensen nog onbekend. De Limes heeft volgens respondenten echter wel potentie om meer populair te worden, omdat het onderwerp Romeinen wel leeft onder het grote publiek.

Bij de betrokken partijen is overeenstemming over het wensbeeld. De partijen willen allemaal ongeveer hetzelfde. Uiteindelijk willen ze allemaal dat de Limes bekender wordt en dat de beleefbaarheid wordt vergroot.

3.3 Aanpak van de provincie

Zoals in paragraaf 1.1 is beschreven is de provincie gestart met een netwerkbenadering: zo veel mogelijk partijen bij elkaar brengen en vanuit een wederzijds gelijkwaardige positie tot een breed gedragen gezamenlijke aanpak komen met een gedeelde meerjarenfinanciering. Daarbij spelen de provincie en Erfgoedhuis een stimulerende en aanjagende rol.

Erfgoedtafel

Er bestaan veel samenwerkingsinitiatieven rond de Romeinse Limes, maar er blijkt behoefte deze netwerken op provinciaal niveau te bundelen. Daarom zal de landelijke stichting RLN per provincie een netwerktafel starten, waarin ook de Limissie en de NLS participeren. In Zuid-Holland wordt deze netwerktafel geïntegreerd met de Erfgoedlijn Limes Zuid-Holland, zodat er in deze provincie een extra impuls kan worden gegeven aan het zichtbaar en beleefbaar maken van de Limes. De burgemeester van Katwijk wordt voorzitter van de tafel. De gemeentelijke archeoloog van Katwijk is lid van deze groep. Mogelijk neemt de projectleider die het plan voor het Limesknooppunt gaat uitwerken zijn rol in de toekomst over. Andere betrokken organisaties zijn onder meer de Limesgemeenten in Zuid-Holland, AWN, Limissie Leidse Ommelanden, Archeon, Ipse de Bruggen, ondernemers, waterschappen, bibliotheken, regio Holland-Rijnland en Haaglanden en Dienst landelijke Gebied (Rijksoverheid). Erfgoedhuis Zuid-Holland ondersteunt de netwerktafel in Zuid-Holland. Het is de bedoeling om de Erfgoedtafel van de Limes te integreren met de netwerktafel van de Limes Initiatief Groep⁵.

⁵ Het Erfgoedhuis participeert in de Romeinse Limes Nederland (RLN, voorheen Limes Initiatief Groep, LIG), die de Uitvoeringsagenda Publieksbereik Romeinse Limes heeft voorbereid. De activiteiten van de erfgoedlijn worden geïntegreerd met dit uitvoeringsprogramma. Het Erfgoedhuis is een verbindende factor tussen wat in Zuid-Holland wordt ondernomen en elders in Nederland.

Rol van de provincie

De provincie zorgt voor cofinanciering voor gemeenten en partijen die hun deel van de Limes mee willen helpen ontwikkelen. De gemeente Leiden heeft veel geld gestoken in de ontwikkeling van Matilo en is blij dat de provincie geld wil steken in verdere ontwikkeling van het gebied. Mede dankzij de coördinatie via de Erfgoedlijnen worden budgetten bij elkaar gebracht. De gemeente Alphen had bij de start van de Erfgoedlijn geen geld meer om er actief bij betrokken te worden. Door het programma zijn ze weer enthousiast geraakt. Door de Erfgoedlijnen worden de Limes in een breder perspectief gezet, daar waar activiteiten rond de Limes voorheen vooral lokaal van opzet waren.

Daarnaast is als pluspunt genoemd dat cofinanciering beschikbaar komt om de Limes op de kaart te zetten en de vele plannen uit te voeren. Dankzij de extra middelen kan voor het eerst samenhang worden gebracht in de vele initiatieven. Het is prachtig dat de provincie Zuid-Holland deze taak op zich heeft genomen.

3.4 Uitdagingen

De grootste uitdaging is om de Limes zichtbaar te maken. De resten zitten onder de grond. In het kader van de Erfgoedlijn heeft de gemeente Leiden in het archeologisch park Matilo archeologische resten boven de grond zichtbaar gemaakt, zoals modellen van wachttorens. Het 'terughalen' van (een deel van) de Zwammerdamschepen uit Lelystad zou een mooie kans zijn om de Limes beter beleefbaar te maken. De plannen van Ipse de Bruggen om castellum Nigrum Pullum, dat op hun terrein staat, zichtbaar te maken geeft ook goede kansen voor meer beleefbaarheid. Voor Ipse de Bruggen is het een goede gelegenheid om zichzelf te profileren en bewoners te laten participeren.

De Limes is geen onontgonnen gebied. In het verleden zijn al veel activiteiten ontplooid om de Limes onder de aandacht te brengen en te ontwikkelen. De partijen die daarbij betrokken zijn, hebben soms het idee dat door het programma veel opnieuw zal worden uitgevonden.

Een belangrijke uitdaging is van de vele activiteiten en ideeën een geheel te maken.

Voor de UNESCO-nominatie is medewerking nodig van alle gemeenten waar de Limes doorheen loopt. Hiervoor wordt gewerkt aan een intentieverklaring van de colleges van de gemeenten. Het ziet ernaar uit dat dit gaat lukken, maar het heeft veel moeite gekost om de gemeenten zover te krijgen.

Er zijn plannen om replica's te maken van Romeinse schepen en die open te stellen voor toerisme. Hiervoor zijn bijvoorbeeld ook aanlegsteigers en andere infrastructurele werken nodig. De betrokkenen zijn het er niet over eens of dit meegefinancierd kan worden uit gereserveerde gelden voor de Erfgoedlijnen, omdat het hier niet om inhoudelijke attributen gaat.

Volgens één correspondent zou het zou mooi zijn als het verleden van de mensen die hier toen woonden (Germaanse stammen) ook aandacht zou krijgen.

Een belangrijk aandachtspunt is dat ook beleid wordt gemaakt op wat niet is te zien, ofwel de archeologische resten. De huidige activiteiten zijn vooral gericht op reconstructies en verwijzende objecten. De informatie die uit archeologische opgravingen voortkomt, kan beter onder de aandacht worden gebracht. Het zou mooi zijn als bijvoorbeeld op bepaalde plekken 'doorkijkjes' worden gegeven naar het 'Limesbodemarchief'.

Een andere uitdaging is om de Limes op te nemen in ruimtelijke plannen. Dit is nodig voor een goede bescherming van de Limes, maar het komt ook de beleefbaarheid van de Limes ten goede. Op het voormalige vliegveld Valkenburg worden woningen gebouwd. Het zou mooi zijn om het Romeinse verleden hier zichtbaar te maken, bijvoorbeeld in de architectuur.

De ideeën voor de Limes komen voornamelijk voort uit particulier initiatief. Er moet daarom ook ruimte worden gegeven aan de personen en organisaties die met de plannen zijn gekomen.

4 De Erfgoedlijn Atlantikwall

4.1 Beleefbaarheid van de Atlantikwall

De Atlantikwall is een 2.685 kilometer lange verdedigingslinie, die Duitsland tijdens de Tweede Wereldoorlog in de bezette gebieden heeft aangelegd ter voorkoming van een geallieerde invasie. De Atlantikwall liep van Noorwegen, via Denemarken, Duitsland, Nederland en België naar Frankrijk tot aan de grens met Spanje. Feitelijk was de Atlantikwall een aaneenschakeling van kustbatterijen, versperringen en ondersteuningsbunkers. De belangrijkste verdedigingswerken (Festungen) waren geconcentreerd op strategische punten als riviermondingen, zoals bij Hoek van Holland en IJmuiden. Langs de tussenliggende kust werden op geruime afstand van elkaar verdedigingsposten gebouwd.

De Atlantikwall is geen officieel beschermd monument. De samenhang van de restanten is niet bekend bij het grote publiek. De meeste overblijfselen staan verscholen in de duinen. De bunkers hebben geen functie, maar sommige hebben wel potentieel om een bestemming te krijgen of bezocht te worden.

Op enkele locaties worden kleinschalige musea gerund door vrijwilligers (Oostvoorne, Hoek van Holland, Scheveningen en Noordwijk). De Stichting Vesting Hoek van Holland heeft een Atlantikwall-museum in een voormalige geschutsbunker aan de Noorderpier. Vrijwilligers van de Stichting 'Fort aan den Hoek van Holland' beheerden tot voor kort het kustverdedigingsmuseum in het Fort van Hoek van Holland. De stichting had naar aanleiding van een opgelegde huurverhoging een juridisch geschil met de gemeente Rotterdam (eigenaar van het Fort) over de huur. Er is tot een vergelijk gekomen waarin de stichting en Beumer Beheer samen de programmering van het fort gaan verzorgen. Beumer Beheer wil in het fort een hotel en restaurant openen. Voor deze commerciële herbestemming geeft de provincie geen subsidie. Wel subsidieert de provincie restauratiewerkzaamheden en de ontwikkeling van een bezoekerscentrum in het fort.

In Noordwijk is een Atlantikwall Museum ingericht in een reeks bunkers. De expositie vertelt het verhaal van de Atlantikwall in Noordwijk. De rondleiding in het bunkercomplex (bunkers en verbindende gangen) geeft een beeld van het gebruik van de bunkers en het leven daarin. De gemeente is eigenaar van de bunkers. De activiteiten van het museum worden regelmatig financieel ondersteund vanuit het gemeentelijke Cultureel Erfgoedfonds.

De Stichting Atlantikwall Museum Scheveningen beheert een aantal bunkercomplexen in de gemeente Den Haag. De bunkers zelf zijn de collectie van het museum. Voor het museum zijn de bunkers niet alleen historisch interessant, maar zijn het ook monumenten en denkplaatsen van de Tweede Wereldoorlog. Den Haag ligt centraal op de verdedigingslinie en dit heeft een grote impact gehad op de stad. Het museum wil het bijzondere van de Atlantikwall graag duidelijk maken aan (internationale) toeristen. Ook wil het museum aanhaken bij Den Haag als dé internationale stad van vrede en recht.

4.2 Doelen en ambities van de Erfgoedlijn Atlantikwall

Het wensbeeld van de Erfgoedlijn Atlantikwall is in het uitvoeringsprogramma van de provincie als volgt omschreven:

‘Door ons programma worden in 5 clusters bunkercomplexen virtueel en fysiek ontsloten (en kunnen dan tevens dienen als toeristische slechtweer-voorziening). We bevorderen de kennis over en bewustwording van de gevolgen van de aanleg van de Atlantikwall, zoals over de massale evacuatie van de bevolking uit de kustplaatsen. De onderlinge samenwerking tussen de met de Atlantikwall geassocieerde instellingen bevorderen we door programma’s op het gebied van onder andere communicatie, routes, educatie en marketing.’

De ambitie is vooral gericht op het versterken van de herkenbaarheid en beleefbaarheid van de Atlantikwall als geheel. Het gaat hierbij niet alleen om toegang tot de fysieke verdedigingswerken, maar ook om de verhalen en het leggen van verbanden tussen de gebeurtenissen in de geschiedenis. Aan het einde van het programma moeten veel meer mensen dan nu, in het bijzonder uit Zuid-Holland, weten wat de Atlantikwall is en ook wat de samenhang tussen de verschillende onderdelen is. Daarbij moet ook de verbinding met de Nederlandse geschiedenis gelegd worden. Een deel van de verdedigingslinie is bijvoorbeeld al voor de oorlog door de Nederlanders gebouwd en de Atlantikwall zelf is in opdracht van de Duitsers veelal gebouwd door Nederlandse bedrijven. Hele dorpen en stadswijken werden ontvolkt om een vrij schootsveld te hebben.

Als de verschillende onderdelen worden verbonden door toeristische routes, dan kan het begrip Atlantikwall beter gaan leven. De focus lag binnen de Atlantikwall tot nu toe vooral op het lokale en de kansen voor een gezamenlijk verhaal werden onvoldoende benut.

Het is ook de bedoeling dat in 2020 langs de Atlantikwall een toeristisch-recreatieve infrastructuur is ontstaan. Een betere beleefbaarheid van bepaalde plekken van de Atlantikwall zou kunnen helpen om het draagvlak bij het publiek voor behoud van de Atlantikwall te vergroten.

4.3 Aanpak van de provincie

Zoals in paragraaf 1.1 is beschreven is de provincie gestart met een netwerkbenadering: zo veel mogelijk partijen bij elkaar brengen en vanuit een wederzijds gelijkwaardige positie tot een breed gedragen gezamenlijke aanpak komen met een gedeelde meerjarenfinanciering. Daarbij spelen de provincie en Erfgoedhuis een stimulerende en aanjagende rol.

Erfgoedtafel

Alle Erfgoedlijnen hebben een zogenaamde Erfgoedtafel. Kees Neisingh (betrokken bij de Vleermuisbunker te Wassenaar, bestuurslid bij de stichting Menno van Coehoorn en generaal buiten dienst) is bereid gevonden om de voorzitter van de tafel Atlantikwall te worden. Erfgoedhuis verwerkt ideeën uit de Erfgoedtafel tot conceptplannen die weer worden voorgelegd aan de deelnemers. Op 20 september was er een bijeenkomst met de bedoeling het verhaal nog scherper te krijgen en te komen tot een meerjarenplan (‘stip op de horizon’). Intussen loopt de aanvraagprocedure voor provinciale subsidies. Deelnemende partijen zorgen voor cofinanciering.

Rol van de provincie

De Atlantikwall staat ook bij andere provinciale afdelingen op de agenda. Met Groen wordt samengewerkt wat betreft het recreatiebeleid en fietsroutes. Met Dienst Beheer Infrastructuur (DBI) wordt gepraat over het ontsluiten van bunkers langs provinciale wegen. Bijvoorbeeld bij het Oranjekanaal in het Westland. Daarnaast is contact met de Omgevingsdienst en Landschap Zuid-Holland. Andere betrokken organisaties zijn de Dienst landelijke Gebied (rijksoverheid), gemeenten, Erfgoedhuis Zuid-Holland, het Zuid-Hollands Landschap, Dunea en Staatsbosbeheer.

De provincie wil, samen met (vrijwilligers)organisaties en netwerken, de Atlantikwall meer bekendheid geven en de beleefbaarheid vergroten. De provincie gaat vooral coördineren en verbinden via een netwerkbenadering: zo veel mogelijk partijen bij elkaar brengen en vanuit een wederzijds gelijkwaardige positie tot een breed gedragen gezamenlijke aanpak komen met een gedeelde meerjarenfinanciering. Daarbij spelen de provincie en Erfgoedhuis een stimulerende, faciliterende en aanjagende rol.

De Erfgoedtafel wordt als een prettig instrument ervaren. De verschillende partijen kunnen elkaar daar ontmoeten en vooral ook kennis uitwisselen. Rond de Atlantikwall zijn namelijk veel partijen actief. Het is niet makkelijk om uit de vele initiatieven een geheel te maken. Volgens verschillende respondenten moet de provincie bij de beoordeling van activiteiten de beslissende stem hebben. Het is niet wenselijk als de deelnemers elkaars werk gaan beoordelen.

4.4 Uitdagingen

Bij de activiteiten rondom de Atlantikwall zijn veel vrijwilligers betrokken. Dat is positief omdat zij enthousiast zijn, veel kennis bezitten en veel werk verzetten. Een aandachtspunt daarbij is dat vrijwilligers zich soms wat moeten matigen in hun enthousiasme: een rondleiding moet niet te lang duren en er moet niet alleen informatie worden gespuid. Het is de bedoeling dat vrijwilligers hierop worden getraind. Verder worden de vrijwilligersorganisaties getraind in het behoud en aantrekken van vrijwilligers en communicatie- en marketingtechnieken. Daarbij zal onder andere het gebruik van social media onder de aandacht worden gebracht.

Het is voor sommige organisaties lastig om zich te committeren aan een groter geheel, omdat initiatieven lokaal zijn ontstaan en worden uitgevoerd. Het is de taak van de provincie en van de tafelvoorzitter om hierop te sturen. Rond de Atlantikwall zijn veel partijen actief die vooral met een klein onderdeel bezig zijn. Het is niet makkelijk om uit de vele initiatieven een geheel te maken. De intentie bij de betrokkenen om de Atlantikwall als een geheel te promoten, is wel aanwezig. Ook is het de vraag of het lukt om de verbinding op de lange termijn vast te kunnen houden. Het zou mooi zijn als er na de afloop van het programma een overkoepelend orgaan kan blijven bestaan dat de samenhang in Zuid-Holland bewaakt.

Voor trekkers van een project als de Erfgoedlijn kost het heel wat moeite om te zorgen dat de samenhang die het historische kenmerk van de Atlantikwall was in de Erfgoedlijn zichtbaar te laten worden en de partijen op die lijn te krijgen. Het programma heeft veel ambities. Het is onzeker of er voldoende tijd is om alle plannen in daden om te zetten.

Een groot deel van de overblijfselen ligt in natuurgebieden die niet toegankelijk zijn voor publiek. Niet alle landschapsbeheerders zitten te wachten op mensen die komen recreëren, wandelen of fietsen. Zo beheert drinkwaterbedrijf Dunea duingebieden waar ook bunkers

staan. Dunea committeert zich aan de Erfgoedlijn maar is niet enthousiast om recreanten te trekken in Scheveningen-Noord. Volgens het bedrijf zijn er naast natuurwaarden ook veiligheidsoverwegingen in het geding. Door duinafslag kunnen bunkers verzakken en de sporen van bijvoorbeeld loopgraven kunnen in de duinen verdwijnen.

Er moet een scherpere stip aan de horizon komen, ofwel: de visie op de Atlantikwall moet nog wat scherper worden gesteld.

De Atlantikwall ligt door de recente historie bij sommige mensen gevoelig en is voor sommigen zelfs 'besmet'. Vooral bij mensen die de bouw zelf hebben meegemaakt en soms daarvoor hebben moeten verhuizen. Voor hen is het moeilijk te begrijpen dat subsidie wordt gegeven om de Atlantikwall voor de toekomst te behouden. Sommigen hebben liever dat alles wordt opgeblazen.

Met deze gevoeligheden moet bij de ontwikkeling van de Erfgoedlijn rekening worden gehouden. De doelstellingen van de Erfgoedlijn sluiten echter goed aan op het programma Erfgoed van de Oorlog. Met dit programma wil de overheid de herinnering aan de oorlog levend houden aan de hand van erfgoedmateriaal. Dit wordt steeds belangrijker doordat de generatie mensen die bewust de oorlog heeft meegemaakt aan het verdwijnen is. Het verhaal kan dan niet meer uit eerste hand worden verteld. De Atlantikwall kan functioneren als een gedenkteken voor de oorlog. Het voormalige concentratiekamp Westerbork is een ander voorbeeld daarvan.

De provincie wil de activiteiten van onderaf aansturen. De ervaring tot nu toe is dat betrokkenen meer directe aansturing van de provincie willen hebben. Aan de Erfgoedtafel wordt nu gezamenlijk bekeken welke partij in aanmerking komt voor subsidie van een activiteit. De deelnemers willen elkaars activiteiten echter niet beoordelen. Aan de tafel is discussie over dit punt en het is nog niet duidelijk hoe de aansturing van de provincie zich gaat ontwikkelen.

Het is belangrijk dat het overkoepelend verhaal verteld wordt op de afzonderlijke locaties. De aandacht is nu vooral gericht op de bereikbaarheid en toegankelijkheid van de Atlantikwall. Een andere uitdaging is om de bunkers beter beleefbaar te maken. Als bijvoorbeeld recreatieve fietsroutes langs de bunkers gaan lopen, dan moet daar ook wat te zien zijn. Niet alle bunkers kunnen een museale functie krijgen.

De bescherming en instandhouding van de restanten van de Atlantikwall zoals bunkers, zou meer aandacht mogen krijgen bij monumentenzorg op zowel rijks- als gemeentelijk niveau. De belangrijkste uitdaging daarbij is om de schaarse middelen zo verstandig en eerlijk mogelijk te verdelen. Bij bescherming gaat het dus om een bredere context waarin ook natuurwaarden een belangrijke rol spelen. De bunkers zijn degelijk gebouwd, maar de locaties waar ze staan zijn vaak kwetsbaar. Een probleem daarbij is dat voor het behoud van de bunkers en andere restanten, zoals gangenstelsels, tankgrachten en aardewallen (nog) geen selectiecriteria zijn. Ofwel, het is niet goed duidelijk welke restanten het waard zijn om te behouden, welke niet en hoe de middelen verdeeld moeten worden. Door deze onduidelijkheid is er een soort strijd tussen verschillende organisaties om geld te krijgen voor behoud van onderdelen van de Atlantikwall. Bij erfgoed als molens speelt zo'n competitie bijvoorbeeld niet, omdat iedereen ervan overtuigd is dat alle molens behouden moeten blijven. Een helder waarderingskader voor de nog bestaande onderdelen van de Atlantikwall zou kunnen helpen de juiste keuzen te maken. Het is de vraag of alle restanten rijksmonument zouden moeten worden. Inmiddels komen bunkers hier en daar op de gemeentelijke monumentenlijsten te staan.

Om de samenhang van de Atlantikwall duidelijk te maken, is het ook belangrijk dat samenwerking met de provincie Noord-Holland wordt gezocht. Vanuit Noordwijk gezien zijn Zandvoort en IJmuiden niet ver. Beide gemeenten hebben veel interessante restanten van de Atlantikwall te bieden.

De toekenning van subsidies heeft lang geduurd. Voor de organisaties die projecten willen uitvoeren is het fijn als sneller duidelijk is of ze wel of geen geld krijgen.

5 De Erfgoedlijn Oude Hollandse Waterlinie

5.1 Beleefbaarheid Oude Hollandse Waterlinie

De Oude Hollandse Waterlinie (OHW) was een waterlinie voor de verdediging van het gewest Holland in de 17e en 18e eeuw. In 1672 werd Holland aangevallen door Frankrijk, Engeland en de Duitse bisdommen Keulen en Munster. Door het stellen van inundaties, het bezetten van de verdedigingswerken en het aanleggen van nieuwe werken kwamen de Fransen niet verder. Nadien kreeg de linie een meer permanent karakter en zijn naam. Tot aan de Napoleontische tijd werd de linie een aantal keren naar het oosten verlegd. Vanaf 1815 werd een geheel nieuwe verdedigingslinie ingericht met Utrecht als centraal punt: een linie die vanaf 1871 officieel de Nieuwe Hollandse Waterlinie (NHW) genoemd werd, ter onderscheiding van de linie die daarna als de Oude Hollandse Waterlinie (OHW) aangeduid zou gaan worden.

De OHW is bij het grote publiek minder goed bekend dan de NHW. Ook is de OHW minder goed te herkennen in het landschap. Deze Erfgoedlijn heeft het voordeel dat de historie goed voor het voetlicht te brengen is. In de vestingsteden Gorinchem en Nieuwpoort en Schoonhoven is nog veel erfgoed uit de tijd van de OHW te zien. Het fort Wierickerschans is het best bewaarde object en is ook van belang voor de natuur door de centrale ligging in het Groene Hart. Het fort is nu eigendom van Staatsbosbeheer. Met Staatsbosbeheer zijn afspraken over ontwikkeling, exploitatie en beheer gemaakt.

Een belangrijk knooppunt in de waterlinies is de stad Gorinchem. Gorinchem is zowel een vestingstad voor de OHW als voor de NHW geweest. Omdat er al meerdere jaren actief wordt gewerkt aan de ontwikkeling van de NHW heeft de Waterlinie al langere tijd de aandacht in Gorinchem. De promotie wordt ingezet onder de noemer Hollandse Waterlinie, de gemeente wil in de vermarkting geen splitsing tussen beide linies. Gorinchem is aangesloten bij de Vereniging Nederlandse Vestingsteden (VNV). Een vereniging die het cultuurtoeristische potentieel van Nederlandse vestingsteden promoot.

De OHW doorkruist het Groene Hart. De Stichting Groene Hart (SGH) wil het karakter van het Groene Hart behouden, met al zijn cultuur-, natuur- landschaps- en natuurwaarden. In dat kader brengt de SGH (al langer) de OHW onder de aandacht en voert het activiteiten uit om de OHW beter beleefbaar maken. Het geschetste toekomstbeeld van de Erfgoedlijn sluit dan ook goed aan op de doelstellingen van de SGH. De SGH heeft het Projectbureau OHW opgericht. Dit Projectbureau beheert onder andere het secretariaat van de Unie van Vestingsteden. De aangesloten steden werken nauw samen bij promotie en citymarketing.

5.2 Doelen en ambities van de Erfgoedlijn OHW

In het uitvoeringsprogramma wordt het wensbeeld voor de OHW als volgt beschreven: *'In 2020 is in de Oude Hollandse Waterlinie ten behoeve van beheer door het veld gerealiseerd: - herstel en borg van duurzame veiligstelling van de vestingsteden, forten en schan-*

sen en hun schootsvelden en inundatiegebieden en de daarbij behorende waterstaatkundige werken; - samenhang tussen alle Linie-elementen door het creëren van bereikbaarheid en openbare toegankelijkheid evenals door verbinding en uitbreiding van recreatieve netwerken; - toevoeging van economische en publiekelijke functies aan de Linie; - de openheid van het gebied versterkt door onder meer natuurontwikkeling en vernatting, als bijdrage aan de robuuste ecologische verbinding en aan de regionale waterberging, en landbouw. - verbinding van met het project Nieuwe Hollandse Waterlinie, dat ook beheer door het veld in 2020 beoogt.'

De OHW staat niet op zichzelf maar heeft een samenhang met andere plannen in de provincie. Ook andere provinciale afdelingen zijn daarbij betrokken, zoals de afdeling Groen. De OHW wordt bijvoorbeeld in de nieuwe provinciale visie ruimte en mobiliteit genoemd. De provincie wil de OHW de komende jaren meer tastbaar, beleefbaar en bekend maken. Dit wordt ook gedaan door het verhaal van de OHW op een andere, meer aantrekkelijke manier te brengen. Restauratie is ook een belangrijke activiteit. Hiervoor is per jaar 2,5 miljoen euro beschikbaar. Voor het herbestemmen van monumenten per jaar staat € 500.000,00 ter beschikking.

5.3 Aanpak van de provincie

Zoals in paragraaf 1.1 is beschreven is de provincie gestart met een netwerkbenadering: zo veel mogelijk partijen bij elkaar brengen en vanuit een wederzijds gelijkwaardige positie tot een breed gedragen gezamenlijke aanpak komen met een gedeelde meerjarenfinanciering. Daarbij spelen de provincie en Erfgoedhuis een stimulerende en aanjagende rol.

Erfgoedtafel

De Erfgoedtafel wordt voorgezeten door wethouder Arjen Rijdsdijk van Gorinchem. Erfgoedhuis verwerkt ideeën uit de netwerktafel tot conceptplannen die weer worden voorgelegd aan en beoordeeld door de deelnemers. Er zijn afspraken gemaakt over een meerjarenplan.

Door de kennis en ervaring van de SGH zijn ze door de provincie Zuid-Holland gevraagd deel te nemen aan de Erfgoedtafel. Aan de tafel worden vooral projecten gepresenteerd. Dit is waardevol omdat zo duidelijk wordt waar andere organisaties mee bezig zijn en hoe iedereen tegen de zaken die spelen aankijkt.

Andere betrokken partijen

Andere betrokken organisaties zijn de Dienst landelijk Gebied (Rijksoverheid), andere provincies, OHW-gemeenten, Erfgoedhuis Zuid-Holland, waterschappen, Stichting Groene Hart, ondernemers, VVV's Zuid-Holland Landschap, Landschapsbeheer Zuid-Holland, Stichting Fort Wierickerschans Groep, Programmabureau Groene Hart en Rabobank.

Rol van de provincie

De samenwerking en afstemming met de andere provincies (Noord-Holland, Utrecht, Gelderland en Noord-Brabant) die in het OHW-gebied liggen, kan worden verbeterd. In deze provincies krijgt de OHW, zowel bestuurlijk als ambtelijk minder aandacht.

Een ander advies aan de provincie is de samenwerking met recreatieondernemers op te zoeken en te onderzoeken of bij deze ondernemers cofinanciering is te vinden voor activiteiten. De erfgoed- en recreatiesector lijken weleens op gespannen voet met elkaar te staan, terwijl ze elkaar juist kunnen versterken.

5.4 Uitdagingen

Bij de Erfgoedlijn OHW zijn veel partijen betrokken. Het is lastig om die bij elkaar en op een lijn te brengen. Daarnaast is er weinig geld terwijl er veel plannen en wensen zijn.

Het is lastig om de OHW beleefbaar te maken, omdat buiten de vestingsteden weinig meer zichtbaar is. Een belangrijk onderdeel van de OHW waren de inundatiegebieden. Gebieden die ten behoeve van de verdediging onder water konden worden gezet. Deze gebieden zijn lastig terug te brengen in het landschap. Mogelijk kunnen ze een rol spelen bij waterberging bij een overstroming.

De samenwerking en afstemming met de andere provincies (Noord-Holland, Utrecht, Gelderland en Noord-Brabant) die in het OHW-gebied liggen, kan worden verbeterd. In deze provincies krijgt de OHW, zowel bestuurlijk als ambtelijk minder aandacht. De provincie Utrecht heeft bijvoorbeeld gekozen voor ontwikkeling van de NHW en de Grebbelinie. De OHW krijgt daardoor minder aandacht. Zuid-Holland zou de OHW bij de buurprovincies onder de aandacht kunnen brengen. Ook vestingsteden buiten de provincie zoals Oudewater en Woerden zouden meer betrokken kunnen worden.

Gemeenten binnen de OHW zijn enthousiast over de kansen die OHW kan bieden voor toerisme en recreatie. Om een en ander goed voor elkaar te krijgen hebben ze echter niet alleen te weinig middelen, maar ook te weinig personeel en tijd. Mogelijk kan het Erfgoedhuis daar ondersteuning bij bieden.

De OHW is nog onbekend bij het grote publiek. Voor de 'vermarketing' zijn wat moeilijke omstandigheden. Zo is het lastig om in de restanten van de OHW een herkenbare geografische lijn te zien. De vestingsteden zijn wel herkenbaar, maar liggen ver van elkaar vandaan. De NHW is beter herkenbaar in het landschap.

Gorinchem ligt op de grens van de provincies Zuid-Holland, Gelderland en Noord-Brabant. De Hollandse Waterlinie loopt door deze drie provincies. Voor een goede promotie van de Hollandse Waterlinie is een regionale aanpak essentieel. Hierbij spelen de VVV's een belangrijke rol. Probleem is dat er rondom Gorinchem 3 verschillende toeristische promotieinstanties zijn die allemaal een eigen werkingsgebied hebben. Deze werkingsgebieden worden bepaald door gemeente- en provinciegrenzen. De Waterliniepromotie blijft beperkt tot de objecten die zich binnen ieders werkgebied bevinden. Dit maakt dat de promotie versnipperd en zonder regionale samenhang plaatsvindt.

Verder geldt dat er lokaal veel wordt gedaan aan de OHW, bijvoorbeeld in de Krimpenerwaard, maar Liniebrede samenwerking is er niet. De meeste partijen zijn vooral bezig om hun eigen verhaal te promoten. Stichting Groene Hart/Unie van Vestingsteden tracht meer eenheid te brengen in de activiteiten. Zoals met de Prinsenroute; een routekaart langs de vestingsteden van de OHW en het omliggende gebied. Ook een partij als de Stichting Liniebreed Ondernemen kan helpen bij een betere marketing. Deze stichting heeft als doel te komen tot een betere benutting van de NHW, maar ook voor de OHW kan dit verbond van ondernemers (daarbij ondersteund door overheden) wat betekenen.

De NHW heeft de laatste jaren veel aandacht gekregen en de resultaten mogen zeker succesvol worden genoemd. De NHW heeft een grote bekendheid gekregen bij het grote publiek. Voor de vergroting van de naamsbekendheid van de OHW is het daarom verstandig de dwarsverbanden tussen beide linies duidelijk te maken en om zo veel mogelijk te gaan samenwerken. In het Waterliniemuseum in fort Vechten bij Utrecht, dat binnenkort wordt geopend, wordt de relatie tussen de beide linies bijvoorbeeld al geschetst.

Voor projecten in de openbare ruimte is het belangrijk om goed draagvlak te hebben bij gemeenten maar ook bij burgers. Goede communicatie is bij dit soort projecten daarom van groot belang. Samenwerking tussen organisaties is ook belangrijk. Erfgoedlijnen dragen daaraan bij. De samenwerking is de laatste jaren al sterker geworden. Er zijn al goede contacten tussen Erfgoed Zuid-Holland en het Zuid-Hollandse Landschap met de Stichting Groene Hart.

In het Groene Hart zijn al veel wandel- en fietsroutes uitgezet. Een uitdaging voor de komende tijd is om deze routes aan elkaar te knopen, zodat de samenhang duidelijk wordt. Om dat goed te doen moet de samenwerking met (organisaties uit) de provincies Noord-Holland, Utrecht en Noord-Brabant worden gezocht. Voor toeristen en recreanten zijn provinciegrenzen van weinig belang. Een gemeenschappelijke visie van de drie provincies op de OHW zal de bekendheid en ontwikkeling van de OHW zeker ten goede komen.

Een andere uitdaging is om de samenwerking met recreatieondernemers op te zoeken en te onderzoeken of bij deze ondernemers cofinanciering te vinden is voor activiteiten. De erfgoed- en recreatiesector lijken weleens op gespannen voet met elkaar te staan, terwijl ze elkaar juist kunnen versterken.

6 De Erfgoedlijn Waterdriehoek

6.1 Beleefbaarheid van de Waterdriehoek

De Erfgoedlijn Waterdriehoek verbindt de 3 erfgoediconen Dordrecht, Kinderdijk en Biesbosch. De verschillende elementen van de Erfgoedlijn vormen een geheel.

Deze Erfgoedlijn gaat over verleden, heden en toekomst van de Waterdriehoek. Van de overstroming in 1421 waardoor de Biesbosch is ontstaan tot de bedijking, polderbemaling, dijkenbouwers en baggeraars tot het watermanagement van Dordrecht. Ook de economische aspecten, bijvoorbeeld de baggerindustrie, zijn bij deze Erfgoedlijn van belang. Door het benoemen van de Erfgoedlijn Waterdriehoek wordt breder gekeken dan alleen naar de drie afzonderlijke iconen en de vervoersverbinding daartussen. Naast de inzet op de genoemde iconen en de verbinding ertussen richt de Erfgoedlijn zich ook op de kwaliteit van de oevers en de herbestemming van het industrieel erfgoed langs deze oevers. Dit voegt een extra dimensie toe aan het integrale investeringsprogramma Waterdriehoek.

De Erfgoedlijn Waterdriehoek als zodanig is nog niet bekend bij het publiek. Bekender zijn de elementen Kinderdijk en Biesbosch. Er wordt vaak gezegd dat de trots in de regio ontbreekt. De enorme industrie rond Dordrecht (baggeraars en dergelijke) is wereldwijd bekend. Er moet meer aan de eigen bevolking worden duidelijk gemaakt hoeveel erfgoed er in de streek te zien is. Over de belevingswaarde wordt aan de tafel vanwege het industriële karakter redelijk pessimistisch gedacht, maar men ziet ook de kansen die er liggen om dit te verbeteren.

6.2 Doelen en ambities van de Erfgoedlijn Waterdriehoek

Het wensbeeld van de Erfgoedlijn Waterdriehoek is als volgt omschreven:

De Waterdriehoek is oorspronkelijk bedacht vanuit toeristisch-recreatief oogpunt met als troeven Kinderdijk, Dordrecht en de Biesbosch. Hiervoor zijn in de afgelopen jaren diverse visies ontwikkeld. Dit heeft de basis gelegd voor een investeringsagenda waarin diverse regionale partijen participeren. Erfgoedlijn Waterdriehoek maakt deel uit van deze investeringsagenda, waardoor investeringen in het kader van de Erfgoedlijn niet op zichzelf staan maar aanjager zijn van een veelomvattend pakket van activiteiten die de Waterdriehoek beter beleefbaar maken. De Waterdriehoek is deze investeringen waard. Het vele erfgoed vertelt het verhaal van het water en versterkt de identiteit van de Waterdriehoek. Het water verbindt letterlijk de iconen Kinderdijk, Dordrecht en de Biesbosch en is de ultieme manier om het erfgoed bereikbaar te maken en te beleven. Een uitgebreid netwerk van vaarverbindingen, maar ook van fiets- en wandelroutes toont het afwisselende rivierenlandschap met zowel historische dijklinten als de robuuste maritieme industrie die deze regio wereldwijd op de kaart zet. De oevers van Dordrecht met onder meer de herbestemde industriële gebouwen en de historische Wolwevershaven bieden een prachtig vertrekpunt om de rijke geschiedenis

van deze stad en de Waterdriehoek te beleven. Vanuit de stedelijke omgeving ben je zo in de rust en de natuur van de Biesbosch waar de geschiedenis weer beleefbaar is, door bijvoorbeeld een overnachting in een oude griendkeet of een bezoek aan de plek waar vroeger op grote schaal op zalm werd gevestigd en mogelijk in de toekomst zelfs weer. Kinderdijk moet uitgroeien tot een attractie die recht doet aan haar status als Werelderfgoed en die voor haar voortbestaan niet meer afhankelijk is van publieke middelen. Hiervoor wordt een bezoekerscentrum en een goede ontsluiting over water gerealiseerd. Naast de iconen zijn er tal van attractiepunten langs de oevers, zoals het Nationaal Baggermuseum, de watertoren in Zwijndrecht of het industrieel erfgoed, gerestaureerd, ontsloten (via het water), herbested en/of beter beleefbaar gemaakt. Gezamenlijk versterken deze activiteiten de identiteit van de Waterdriehoek waar de bewoners eeuwenlang en nog steeds innovatieve manieren hebben gevonden om te gaan met de continue fluctuerende grens tussen land en water.

De Erfgoedlijn Waterdriehoek is onderdeel is van het Investeringsprogramma Waterdriehoek (een coalitie van 9 publieke en private organisaties die willen investeren in toeristisch-recreatieve initiatieven). Het investeringsprogramma is gericht op de ontwikkeling van de 3 iconen, een grotere bekendheid en de verbinding tussen de iconen door vervoer over water, routeontwikkeling, marketing en de Erfgoedlijn. De meerwaarde van de Erfgoedlijn binnen dit programma is vooral de aanpak van de oeverkwaliteit, de aandacht voor de economische/industriële kant van het waterverhaal in een historische context en het draagvlak bij de inwoners van het gebied door erfgoededucatie, het opleiden van ondernemers tot ambassadeurs van de Waterdriehoek en het actief betrekken van vrijwilligers.

Binnen de Erfgoedlijn Waterdriehoek wordt niet ingezet op toeristische routeontwikkeling omdat dit al elders gebeurt.

Er zijn in het verleden meerdere visies opgesteld en pogingen ondernomen om de genoemde iconen (Dordrecht, Biesbosch en Kinderdijk) met elkaar te verbinden en meer toeristen te trekken. Omdat dit steeds niet goed van de grond kwam hebben 9 partijen, waaronder de provincie, toen besloten hun krachten te bundelen en een investeringsprogramma op te stellen. Het doel van het programma is om de Waterdriehoek bekender, meer bereikbaar en aantrekkelijker te maken. De kracht van het investeringsprogramma is dat het gericht is op concrete uitvoering door middel van het bundelen van investeringen rondom gedeelde doelen. De Erfgoedlijn is hier nu een onderdeel van, waarmee naast beleefbaar erfgoed ook wordt ingezet op een recreatief routenetwerk, OV-verbinding over water en marketing.

Met de Erfgoedlijn wordt beoogd het erfgoed te benutten om het als geheel meer beleefbaar te maken. Daarbij gaat het vooral om de ontwikkeling van Kinderdijk tot een volwaardige attractie met behoud van de cultuurhistorische waarde. Dat kan onder meer door een nieuw bezoekerscentrum bij Kinderdijk. Ook bij de Biesbosch speelt het historische verhaal van het water een grote rol. Het uiteindelijk streven is meer toeristen te trekken.

De verwachting is dat de belevingswaarde van deze Erfgoedlijn in de toekomst groeit. Door het vervoer over water kan de Waterdriehoek meer als een geheel worden gezien/ervaren. De routes zelf kunnen dan ook als interessant worden ervaren, evenals het industrieel erfgoed.

Het is ook de bedoeling dat over een aantal jaren de bekendheid van de Waterdriehoek is vergroot. De Waterdriehoek kent veel historie. Dit moet aantrekkelijk gemaakt worden voor bewoners/bezoekers. Mensen moeten weten dat het er is en kunnen er trots op zijn. Door de activiteiten kan ook de werkgelegenheid in de toerismesector toenemen. Daarom is het belangrijk ondernemers actief te betrekken.

Het streefbeeld wordt gedeeld door de verschillende betrokkenen bij de Erfgoedlijn.

6.3 Aanpak van de provincie

Zoals in paragraaf 1.1 is beschreven is de provincie gestart met een netwerkbenadering: zo veel mogelijk partijen bij elkaar brengen en vanuit een wederzijds gelijkwaardige positie tot een breed gedragen gezamenlijke aanpak komen met een gedeelde meerjarenfinanciering. Daarbij spelen de provincie en Erfgoedhuis een stimulerende en aanjagende rol.

Erfgoedtafel

De Erfgoedtafel is een van de tafels in het kader van het investeringsprogramma Waterdriehoek. De 9 partijen van het programma nemen structureel deel aan de Erfgoedtafel. Daarnaast nemen deel het Baggermuseum, Erfgoedhuis, IVN, monumentencommissies, Rijkswaterstaat, Staatsbosbeheer, de Rabobank en gemeenten. De samenstelling per bijeenkomst is wisselend. In de verschillende bijeenkomsten die er zijn geweest was er iedere keer een ander gezelschap. De mix van partijen maakt het interessant door allerlei cross-overs.

Voorzitter van de Erfgoedtafel is een directeur van de Rabobank. Deze is betrokken bij een coöperatie van verschillende (water)attracties. In het gebied van de Waterdriehoek zijn daarnaast bijvoorbeeld Parkschap de Biesbosch en Kinderdijk betrokken bij attracties (naast Slot Loevestein, Landgoed Mariënwaard et cetera). De provincie probeert een aansluiting te creëren tussen de Waterdriehoek en deze coöperatie.

Via de Erfgoedtafel wordt iedereen op de hoogte gehouden van de voortgang van de activiteiten, zodat men kan aanhaken bij ontwikkelingen. Dat is ook leerzaam. De betrokkenen hebben natuurlijk primair hun eigen project waar ze aan werken, maar er is wel een besef dat zij allen werken aan een groter doel dan alleen hun eigen project. Voor de onderlinge afstemming tussen de projecten en het bewaken van de doelen is er een projectleider die een oogje in het zeil houdt. Wat het echter al overzichtelijk maakt is dat de doelen van de projecten zo veel mogelijk SMART zijn geformuleerd.

In de beleidsvisie van het Programma Erfgoedlijnen zijn de criteria genoemd die de provincie gebruikt om de aangevraagde activiteiten te beoordelen. Daarnaast zijn met de tafel zelf nog criteria bepaald. Daar zijn alle aangedragen activiteiten aan getoetst. De activiteiten zijn vervolgens als advies aan de provincie geleverd. De provincie heeft deze activiteiten gehonoreerd. Het zijn allemaal projecten die in 2014 kunnen starten.

Er wordt nog gekeken welke projecten door kunnen gaan in 2015. Het is goed dat er een mix is van partijen; erfgoedorganisaties, bedrijven, marketingorganisaties, gemeenten et cetera. De verschillende partijen hechten belang aan de Erfgoedlijn en dat is een goede zaak, zo vinden respondenten. Voor de komende jaren is het de bedoeling dat partijen elkaar kunnen vinden. Het netwerk van de partijen wordt zo ook vergroot, wat weer meer mogelijkheden biedt voor nieuwe initiatieven.

De organisatie van de tafels werkt goed. Er is volop betrokkenheid van de deelnemers. Er zijn afspraken gemaakt voor 2014. Dat is de basis waarop verder gebouwd moet worden. Er is ook een commercieel belang en continuïteit is daarbij belangrijk. Het is daarom ook zaak dat nieuwe initiatieven zo veel mogelijk aanhaken bij reeds bestaande projecten.

Het Erfgoedhuis krijgt veel terug voor de inzet bij de Erfgoedlijn. Er zijn veel contacten met ondernemers. Daar valt veel van te leren omdat zij vaak laten zien hoe men zichzelf na een tijdje kan bedruipen (zonder steun van de provincie). De directheid is bij ondernemers groter dan bij overheden, wat de vaart erin houdt.

Rol van de provincie

Om het streefbeeld van de Erfgoedlijn Waterdriehoek te bereiken streeft de provincie een integrale benadering na, waarbij verschillende beleidsafdelingen samenwerken. Groen, mobiliteit en milieu zijn de belangrijkste beleidsterreinen waar raakvlakken mee zijn (water zit bij de afdeling groen). Het is grotendeels een waterverhaal, dus het heeft ook met waterschappen te maken.

Vanuit de beleidsafdelingen verkeer en vervoer wordt er een concessie verleend aan de Aquabus (openbaar vervoer over water). Dit vervoer is ook gelieerd aan Milieu. De provinciale Groenagenda is van belang omdat daar de routeontwikkeling inzit. Van daaruit wordt ook gelet op stad-land-verbindingen.

Vanuit het uitvoeringsprogramma Groen en de Erfgoedlijn Waterdriehoek wordt er toegevoerd naar één gebiedsdeal voor het investeringsprogramma Waterdriehoek. Er wordt nog verkend hoe dit kan worden verbreed met Mobiliteit voor vervoer over water. Op deze manier neemt de provincie Zuid-Holland in de coalitie met 9 partijen een integraal besluit over de inzet van middelen.

De rol van de provincie is de partijen bij elkaar halen en zorgen dat de lijn goed in de gaten wordt gehouden, dat men gezamenlijk hetzelfde doel voor ogen heeft. De provincie faciliteert ook het geheel, bijvoorbeeld doordat Erfgoedhuis Zuid-Holland uren krijgt om eraan mee te werken. Daarnaast is het van belang dat de provincie kan 'loslaten', opdat de betrokkenen bij de Erfgoedlijn ook goed hun eigen werk kunnen doen.

De provincie doet het goed bij de Erfgoedlijnen, zo vinden de respondenten. Ze werkt met geduld, wat belangrijk is bij de projecten. De manier waarop alles nu aangepakt wordt bij de Erfgoedlijnen is ook een soort experiment voor de provincie waar veel van geleerd kan worden.

6.4 Uitdagingen

Een eerste uitdaging en een dreiging is dat activiteiten gestopt worden vanwege andere prioriteiten of vanwege de crisis.

Cultureel erfgoed is iets waarin geïnvesteerd moet worden; het verdient zich niet meteen terug. De tweede uitdaging is daarom geld. Het is de vraag of er op een bepaald moment voldoende middelen beschikbaar zijn voor de Erfgoedlijnen. Er moeten keuzen gemaakt worden en daarbij is de vraag wat er speelt in de samenleving, wat momenteel veel aandacht krijgt, belangrijk. Op het moment is de situatie redelijk gunstig voor de Erfgoedlijnen. Dit hangt ook samen met het trots (mogen) zijn op de eigen streek/regio en dergelijke. Projecten moeten ook zichzelf leren bedruipen, zonder steun van de provincie. In dit opzicht is het goed dat er veel met ondernemers wordt samengewerkt.

Een derde uitdaging voor de Erfgoedlijn is een mogelijke overlapping van sommige projectaanvragen. Het is de vraag wat sommige projecten van de provincie opleveren, zeker wanneer zij worden vergeleken met soortgelijke projecten die in het verleden zijn uitgevoerd. Een ander aandachtspunt is het voorkomen van concurrentie met andere initiatieven en benutten van samenwerkingsmogelijkheden. Dit betreft bijvoorbeeld de toeristische ontwikkeling van de Alblasserwaard door de gemeenten. Hoewel de Waterdriehoek alleen maar betrekking heeft op een randje langs de rivier Noord is het toch van belang elkaar op de hoogte te houden van ontwikkelingen, opdat je niet met elkaar gaat concurreren. Daar-

naast is er het project Dijk van een Delta (waar eigenlijk de Waterdriehoek ook uit voortkomt), het regionaal beeldverhaal van de rivieren.

Een andere uitdaging bestaat erin de trots over de streek te bevorderen. Het is nog te onbekend bij velen hoe mooi het in de streek is. Er liggen kansen om dit te verbeteren. De belevingswaarde van deze Erfgoedlijn kan daarmee groeien.

Wat tot slot een rol speelt zijn de beslissingstermijnen van de provincie, die als nogal lang worden ervaren.

7 De Erfgoedlijn Trekvaarten

7.1 Beleefbaarheid van de Trekvaarten

De Erfgoedlijn Trekvaarten kenmerkt zich als lange duidelijke waterlijn tussen Haarlem, Leiden, Delft en Rotterdam, inclusief kades en trekvaartgebonden monumenten. Binnen de Erfgoedlijn wordt gefocust op de Haarlemmertrekvaart, Vliet en Schie⁶. De Trekvaarten zijn in belangrijke mate bepalend voor de identiteit van Zuid-Holland. Zij strekken zich uit over een groot gebied met veel steden en zijn meerdere eeuwen lang de transportas geweest van de oude Hollandse steden.

De Trekvaarten kunnen gezien worden als een geheel. Er is geografisch sprake van een hoofdas, die vanaf Haarlem richting Rotterdam gaat. Dit is de snelweg van het verleden ('de intercity van de Gouden Eeuw'). De monumenten langs de routes kunnen ook weer juist via die routes bereikt worden. Er is ook een connectie met de Erfgoedlijn landgoederen. De Trekvaarten zijn ook een letterlijke verbinding met maritiem erfgoed. De Trekvaarten verbinden niet alleen grote steden met elkaar, maar voeren ook langs de buitenplaatsen en hebben grote historische waarde. De Trekvaarten hebben een lange geschiedenis en kennen een enorme organisatie.

Er is weinig bekendheid met de geschiedenis van de Trekvaarten, bijvoorbeeld als het gaat om de jaagpaden, het gebruik, de organisatie van het vervoer of de ligging van de Trekvaarten. Op sommige plekken is de structuur van de trekvaart ook minder herkenbaar.

Waterrecreatie speelt een belangrijke rol in de beleefbaarheid van de Trekvaarten. Er zijn veel partijen en gemeenten (bijvoorbeeld Lisse en Leidschendam-Voorburg) die zich bezighouden met waterrecreatie op de Trekvaarten. Daarnaast zijn de monumenten langs de Trekvaarten van belang, bijvoorbeeld het Zakkendragershuis in Schiedam. Dit is een herkenningspunt voor de trekvaart. Door aandacht te besteden aan de monumenten langs de Trekvaarten (bijvoorbeeld op Open Monumentendagen), wordt ook de beleefbaarheid van de Trekvaarten vergroot.

In 2010 is er een provinciaal themajaar geweest over de historische vaarwegen en zijn er evenementen rond de Vliet geweest. Als gevolg van het themajaar is de bekendheid van de vaarwegen wel iets toegenomen bij inwoners, volgens de respondenten van het onderzoek (Bams et al 2011).

Om de Trekvaarten en de beleefbaarheid van de Trekvaarten niet te schaden, is het van belang om bij de inrichting van de gebieden eromheen rekening te houden met de Trekvaarten, zoals bijvoorbeeld de authentieke jaagpaden.

⁶ In opdracht van de provincie stelde Arcadis vooraf een rapport op met een, naar de mening van verschillende respondenten, nogal beperkt aantal objecten die tot de erfgoedlijn zouden kunnen worden gerekend. De aandacht is inmiddels echter verbreed, zodat er nu ook aandacht zal zijn voor andere (kleinere) objecten. Op verzoek van de provincie wordt inmiddels het Arcadis-rapport geëvalueerd en zo nodig aangescherpt.

7.2 Doelen en ambities van de Erfgoedlijn Trekvaarten

De Erfgoedtafel heeft het volgende wensbeeld bepaald:

'In 2020 hebben de Trekvaarten zich ontwikkeld als aantrekkelijke cultuurhistorische water-route in het westelijk deel van de Randstad. De historische elementen zijn meer beleefbaar gemaakt en met elkaar verbonden. Daarvoor zijn onder andere trekvaartgebonden monumenten gerestaureerd, jaagpaden zo mogelijk hersteld en benut, is de ruimtelijke kwaliteit verbeterd en zijn aanlegmogelijkheden bevorderd. Het moet allemaal beleefbaarder, zichtbaarder en toegankelijker worden. Bovendien is er een mooie aansluiting op de Erfgoedlijn landgoederenzone en gedeeltelijk met de Limes.'

Dit wensbeeld wordt gedeeld door de betrokken partijen. De doelen worden als haalbaar en kansrijk beschouwd. Alle partijen willen dat de beleefbaarheid en bekendheid wordt vergroot, zodat mensen (meer) bewust raken van het ontstaan en het gebruik van de waterwegen. Je kunt de Trekvaarten beleven door op het water te varen, maar ook wandel- en fietsroutes zijn van belang. In het totale wensbeeld voor de Erfgoedlijn is het van belang dat er meerdere interessante locaties ontsloten zijn, zodat overal langs het kanaal de trekvaart optimaal gebruikt kan worden.

Educatie speelt een belangrijke rol in de beleefbaarheid, bijvoorbeeld wanneer er daadwerkelijk gevaren wordt op een door een paard voortgetrokken schuit. Voor scholen is dit een leuke en leerzame optie (bijvoorbeeld bij een schoolreis). De waterwegen maken je bewust van het landschap, aangezien de trekvaartroutes grotendeels door landelijk gebied gaan.

De meerwaarde van de Erfgoedlijn voor de bezoeker zit vooral in de toeristisch attractieve waarde van de Erfgoedlijn. Om de historische elementen goed te kunnen beleven dienen meer op- en afstapplaatsen te komen op de route. Bezoekers kunnen dan zowel deze elementen beleven als de trekvaart zelf ervaren. Als bezoekers meer weten van het (economische en historische) belang van de trekvaart vroeger, ontstaat meer gevoel voor het gebied en een groter besef van identiteit. Dat is dus belangrijk voor de toekomst. De vaarwegen zijn ook economisch van belang, omdat er door de beroepsvaart nog altijd over wordt gevaren. Ook waterrecreatie levert een bijdrage aan de economie.

Omdat de Trekvaarten als aantrekkelijke blauw-groene route gezien kunnen worden in het westelijk deel van de Randstad is het belangrijk om naast de waterweg ook de omgeving ervan op te knappen. Dit trekt naast varenden ook bezoekers over land aan. De jaagpaden worden benut voor langzaam verkeer. Wandel- en fietspaden vanuit het achterland worden erop aangesloten.

7.3 Aanpak van de provincie

Zoals in paragraaf 1.1 is beschreven is de provincie gestart met een netwerkbenadering: zo veel mogelijk partijen bij elkaar brengen en vanuit een wederzijds gelijkwaardige positie tot een breed gedragen gezamenlijke aanpak komen met een gedeelde meerjarenfinanciering. Daarbij spelen de provincie en Erfgoedhuis een stimulerende en aanjagende rol.

Erfgoedtafel

De betrokken partijen aan de Erfgoedtafel maken het programma. Zij komen met de initiatieven. In totaal nemen circa 50 mensen aan de Erfgoedtafel deel, bestaande uit overheden, ondernemers en maatschappelijke instellingen (verenigingen, stichtingen). Sinds de start is er zowel in breed verband (Haarlemmertrekvaart, Vliet en Schie) als smal verband

bijengekomen (vanuit de 3 deling). Deze knip is gemaakt omdat er veel partijen aan tafel zitten. De betrokkenheid van de partijen is groot en enthousiast en er zijn veel ideeën. Er worden meer projecten naar voren gebracht dan binnen een jaar uitgevoerd kunnen worden.

De betrokken partijen bestaan voor een deel uit ondernemers. Volgens respondenten leert de ervaring dat ondernemers doorgaans sneller tot actie overgaan dan overheden/beleidsmakers. De meerwaarde voor betrokken partijen zit verder in de financiële steun (hetzij van overige partijen, dan wel van de provincie), maar ook in de samenwerking met andere financiers. Daar kan veel van geleerd worden.

Erfgoedhuis Zuid-Holland is een van de partijen die om tafel zitten bij de Erfgoedlijn Trekvaarten. De rol van het Erfgoedhuis is er een van verbinden en communiceren tussen instanties en partijen. Ook bij het agenderen van onderwerpen speelt Erfgoedhuis een rol. Dit gebeurt onder meer via de website en nieuwsbrieven.

Er is regelmatig overleg tussen de lokale en provinciale overheden. Er zijn actieve ambtenaren die andere partijen (bijvoorbeeld het bedrijfsleven) erbij willen betrekken. Er wordt gewerkt aan een gedeeld plan van aanpak. Specifieke doelen zijn daarin het vergroten van de bereikbaarheid en bekendheid en het (meer) ontsluiten van de omgeving. De partijen werken goed samen. Ze kunnen elkaar onderling versterken, zowel door cofinanciering als het verbinden van ontwikkelingen die plaatsvinden bij de partijen.

Rol van de provincie

De provincie heeft een belangrijke faciliterende rol. De provincie verbindt partijen aan elkaar en stelt geld beschikbaar om anderen te stimuleren dat ook te doen. Ook bij andere afdelingen dan Cultuur binnen de provincie is veel informatie (over vaarwegen, fietsroutes, wandelpaden et cetera) aanwezig. De betrokkenheid met andere beleidsterreinen is er vooral bij de afdeling Vaarwegen met zijn DBI (Dienst Beheer Infrastructuur), maar ook met Groen en Recreatie. In de gebiedsprofilen Ruimtelijke Kwaliteit worden de Erfgoedlijnen ook opgenomen.

De rol van de provincie in het geheel is verder het bewaken van de projecten. Ook worden de begrotingen beoordeeld. Het is wel wenselijk dat de provincie ook aanwezig is bij de start van de werkzaamheden van het project, bijvoorbeeld in de vorm van een werkbezoek.

De projecten van de Erfgoedlijnen beslaan een langere periode (meerdere jaren). Het is daarom belangrijk dat resultaten en dergelijke worden teruggekoppeld, bijvoorbeeld met een nieuwsbrief. Ook een nieuwsbrief van het Erfgoedhuis zou een goed idee zijn, dan bereik je gelijk vele monumentenbezitters. Van de provincie wordt afstemming, overzicht over resultaten en daarnaast ook overzicht over partijen verwacht, zodat duidelijk wordt welke belangrijke schakels eventueel ontbreken.

7.4 Uitdagingen

Het is belangrijk dat de partijen daadwerkelijk commitment laten zien. Zij moeten zich medeverantwoordelijk voelen voor het behalen van het wensbeeld en de activiteiten daartoe. Partijen moeten (langdurig) verder kunnen kijken dan hun eigen directe belang of gemeentegrens. Idealiter dienen zij te blijven samenwerken als het provinciale beleidsprogramma ophoudt. De vraag is of dit ook gaat gebeuren. Het is van belang dat de betrokken partijen dezelfde visie blijven behouden. Een risicofactor is dat als er teveel partijen gaan meedoen aan de tafel, er eerder van de koers kan worden afgeweken. De Erfgoedtafel kan te log

worden en teveel energie kwijt raken. Een uitdaging is ook een wisseling van de wacht. Andere mensen/partijen kunnen de plannen beïnvloeden.

Een andere uitdaging is dat er teveel nadruk wordt gelegd op waterrecreatie. Waterrecreatie is weliswaar belangrijk, maar er moet (ook) vanuit erfgoed gedacht worden. Projecten dienen ook niet teveel verkennend of evenementgericht te zijn. Prioriteit heeft restauratie, gebiedsontwikkeling en fysieke projecten.

Een volgende uitdaging is het oprukkende stedelijke gebied. Er zijn bruggen op de routes, waardoor er geen schip meer langs kan. Ook is het soms lastig dat er vele partijen zijn die iets te zeggen (kunnen) hebben over (onderdelen van) de waterwegen. Wanneer provincie, gemeenten, hoogheemraadschappen en particuliere eigenaars met elkaar gaan uitmaken wat er moet gebeuren op een bepaalde plek (bijvoorbeeld of er al of niet ergens een aanlegsteiger moet komen) kan het soms lang duren voordat het gerealiseerd is.

Uitgangspunt van alle projecten is het verhaal van de Trekvaarten. De projecten afzonderlijk hebben echter ook een verhaal nodig. De provincie moet erop toezien dat de verschillende projecten passen binnen de (doelen van de) Erfgoedlijn en dat er geen versnippering optreedt (mogelijke faalfactor). Hierdoor kan de samenhang tussen de verschillende projecten meer tot uiting komen. Een andere mogelijke faalfactor kan zijn dat er teveel naar resultaat gekeken wordt. Dit geldt bijvoorbeeld voor het trekvaartgedeelte Leiden-Haarlem. Dat is te zien als één groot her te bestemmen stuk erfgoed, waarvoor een totaalplan ontwikkeld zou kunnen worden, maar dat gebeurt nu niet. Dat wordt gezien als een gemiste kans.

Het is ook belangrijk om aan visievorming te werken. Er is afstemming van de afzonderlijke projecten bij de tafel, maar het is eigenlijk meer contact dan afstemming. Er is niet zozeer een gezamenlijk plan van aanpak. Daarvoor wordt er wat te afzonderlijk gewerkt aan de verschillende projecten. De partijen weten van elkaar wat er loopt, waar ze elkaar versterken is onduidelijk. De meerwaarde van de samenwerking die er wel is heeft te maken met de gelijktijdigheid van de projecten en het feit dat ze alle meewerken aan het hele verhaal van de Trekvaarten.

De provincie heeft veel ideeën losgemaakt, waar veel tijd en energie van de initiatiefnemers in is gaan zitten. Er zijn echter veel ideeën uiteindelijk afgewezen. Dit geldt vooral voor de Erfgoedlijn Trekvaarten. Dat leidt tot veel frustratie, zeker gezien het vele voorwerk dat is gedaan. De animo verdwijnt dan en partijen haken af. Dat is bijvoorbeeld te zien bij gemeenten rond de Trekvaarten. Bepaalde projecten kunnen veel geld kosten. Bijvoorbeeld de restauratie van een monument langs de route kan heel duur uitpakken. Dit slokt dan veel van het beschikbare budget op. Er zijn veel ideeën, maar een faalfactor kan zijn dat die niet op tijd klaar zijn om in te dienen. Plannen wordt dan lastig.

8

De erfgoedlijn Goeree-Overflakkee

8.1 Beleefbaarheid van de Erfgoedlijn Goeree-Overflakkee

Het eiland Goeree-Overflakkee vormt een aparte Erfgoedlijn, gecentreerd rond het leven in en met water. De beleidsmatige belangstelling van het eilandelijke erfgoed is eigenlijk pas zeer recent op gang gekomen doordat er per 2013 één gemeente is ontstaan. In 2012 is er wel een cultuurhistorische waardekaart vastgesteld voor de kop van het eiland. Nu wordt de aandacht gericht op het inventariseren van het overige aanwezige erfgoed.

Los daarvan zijn er op het erfgoedveld al veel langer veel gedreven vrijwilligers actief om het aanwezige erfgoed te inventariseren en onder de aandacht te brengen. Er is veel erfgoed, maar het is lang niet overal bekend, daar moet veel meer informatie over worden gegeven. Door het verhaal goed te brengen wordt de beleving sterker.

De havenkanalen waren vanouds de slagaders van de eilandeeconomie maar als zodanig worden ze niet meer herkend. Niet met alle objecten binnen de Erfgoedlijn kan direct gestart worden. Met sommige objecten is dat wat lastiger. Bijvoorbeeld het fort Prins Frederik. Het fort kent ook een verblijfsfunctie, waar mensen rechten aan ontleen. Dat krijg je niet zomaar van tafel, daar is beleid voor nodig. De gemeente is daarmee bezig, maar het is een zoeken naar optimaler ruimtelijke kwaliteit in bestaande situaties.

8.2 Doelen en ambities van de Erfgoedlijn Goeree-Overflakkee

Het wens- en toekomstbeeld van de Erfgoedlijn Goeree-Overflakkee stelt het leven tussen en met het water centraal, maar is wel begrensd wat de objecten betreft. In het plan van aanpak van de Erfgoedlijn is het wensbeeld uitgewerkt in de volgende kansen:

- 1 (7) Historische havenkanalen
- 2 Watergebonden cultuurhistorisch landschap
- 3 (Verlichte) Erfgoedlijnroute
- 4 Recreatieve routestructuren
- 5 Fort Prins Frederik
- 6 Cichoreidrogerij Ceres
- 7 Watertoren van Dirksland
- 8 Strategie voor en ontsluiting van het verhaal van de Erfgoedlijn.

Het doel van de provincie en ook het doel van de gemeente bij de Erfgoedlijn kan worden omschreven als het vermarkten van het eiland. Gaandeweg zal dat doel gestalte krijgen door het uitvoeren van een aantal concrete projecten. Erfgoed is iets wat veel mensen aanspreekt, in het bijzonder de bewoners van het eiland, dus het zal zeker de aantrekkingskracht van het eiland vergroten. Het is waardevol dat de provincie daar in deze tijd van schaarste geld in wil steken.

Met de Erfgoedlijn is een stap gezet in de richting van een gemeenschappelijke aanpak rond een gemeenschappelijk verhaal. Bewoners moeten geconfronteerd worden met de streekgeschiedenis, dan kunnen zij dat ook weer uitdragen. Een voorbeeld daarvan is een jonge rechtenstudente die enkele jaren geleden heeft meegewerkt aan het Meekrapproject⁷. Zij draagt op openbare gelegenheden nog steeds het speldje dat zij kreeg als aandenken. Daardoor is ze een soort ambassadeur van het eiland geworden. Het gaat dus niet alleen om kwantitatieve effecten op het publiek, maar vooral ook kwalitatieve effecten zoals trots op het eiland.

Daarnaast heeft de Erfgoedlijn ook economische meerwaarde. Ondernemers doen er hun voordeel mee als het eiland bekender en meer bezocht worden. Daarvoor zijn wandel- en fietsroutes natuurlijk uitstekend geschikt, zeker als je ze nog kunt verbinden met themaroutes. In die zin is de Erfgoedlijn te zien als een gebiedsimpuls.

Er is nu een historisch verhaal voor de Erfgoedlijn en een visie voor de toekomst. De komende tijd wordt de stip aan de horizon verder aangescherpt. In december 2012 is begonnen met een inventarisatie van de kansen, rijp en groen. Er zijn sindsdien 8 kanskaarten benoemd. Het is belangrijk dat niet alleen de individuele projecten starten, maar dat ook de samenhang/synergie tussen deze projecten de nodige aandacht krijgen (één en één wordt dan drie). Voor de uitvoering is verder van groot belang dat er een meerjarenprogramma komt, bij voorkeur met een meerjareninvesteringsplan.

8.3 Aanpak van de provincie

Zoals in paragraaf 1.1 is beschreven is de provincie gestart met een netwerkbenadering: zo veel mogelijk partijen bij elkaar brengen en vanuit een wederzijds gelijkwaardige positie tot een breed gedragen gezamenlijke aanpak komen met een gedeelde meerjarenfinanciering. Daarbij spelen de provincie en Erfgoedhuis een stimulerende en aanjagende rol.

Erfgoedtafel

Net als bij de andere Erfgoedlijnen is er ook voor Goeree-Overflakkee door de provincie een Erfgoedtafel gevormd. Aan deze Erfgoedtafel zitten inmiddels meerdere belanghebbenden met verschillende kennisniveaus en belangen. In het algemeen kan gezegd worden dat de maatschappelijke betrokkenheid bij het eiland en daarmee ook het erfgoed ervan, groot is. Het is een relatief kleine bevolking met sterke onderlinge contacten en banden. Dat werkt gunstig als het eenmaal loopt: dan stimuleert men elkaar. De Erfgoedtafel op Goeree-Overflakkee is goed bemensd.

Er is een evenwichtige samenstelling van uiteenlopende partijen. Er nemen verschillende partijen deel aan de Erfgoedtafel:

- Dat is allereerst de gemeente. De gemeente neemt deel omdat zij geïnteresseerd is in kwaliteitsverbetering van het erfgoed, maar ook vanwege economische belangen. Wethouder Piet Koningswoud is voorzitter van de Erfgoedtafel.
- Ondernemers nemen ook deel (bijvoorbeeld de Rabobank, de uitbater van Fort Frederik, de VVV). Zij zien kansen bij de Erfgoedlijn. Er is bijvoorbeeld subsidie verstrekt voor de

⁷ Het Meekrapproject is een amateurkunstproject van een aantal jaren geleden, gesubsidieerd door de provincie Zuid-Holland in het kader van het programma cultuurbereik (2005-2008). Daarbij stond de oorspronkelijke meekrapcultuur op het eiland centraal. Meekrap is een plant waaruit rode verfstof wordt bereid.

ontwikkeling van de Menheerse Werf in Middelharnis. De werf wordt ontwikkeld tot een toeristisch knooppunt en dat is goed voor de economie.

- Erfgoedorganisaties en historische en cultuurverenigingen brengen vooral kennis in, wat erg nuttig is. Zelfs organisaties van erfgoed die niet direct een relatie hebben met het verhaal van de Erfgoedlijn, zoals de Molenstichting en Boerderijstichting. Zij kunnen wel een nuttige bijdrage leveren bij bijvoorbeeld het ontwikkelen van toeristische routes.
- Ook landschapsorganisaties en waterschappen zijn betrokken bij de Erfgoedlijn.

De meeste deelnemers zijn zeer bereidwillig om mee te werken en er is consensus over wat men wil bereiken. Aan de hand van goede argumenten en beoordelingscriteria is uiteindelijk een keus gemaakt welke projecten doorgaan. Er kunnen wel belangentegenstellingen gaan ontstaan als er gekozen moet worden tussen projecten. Dit speelt bijvoorbeeld als een project veel geld kost. Er zouden nog bibliotheken en nog wat meer ondernemers bij kunnen. Het valt verder op dat de wethouder cultuur er niet bij zit. Dit kan te maken hebben met afspraken binnen de gemeente.

Rol van de provincie

Binnen de provinciale organisatie ontwikkelen verschillende bureaus beleid dat raakvlakken heeft met de Erfgoedlijn. Met Groen is veel contact. Vanuit het uitvoeringsprogramma Groen worden ook verschillende activiteiten gestart die gunstig (kunnen) zijn voor de Erfgoedlijn zoals de realisatie van het wandelroutenetwerk (375 kilometer op het eiland) en andere recreatieve (vaar)verbindingen. Het is een plus dat de gedeputeerde zowel erfgoed als groen in zijn portefeuille heeft. Daarnaast is Milieu betrokken in verband met het aanleggen van fietspaden. Met de afdeling Water moet het contact nog beter worden.

De Erfgoedlijn Goeree-Overflakkee is expliciet opgenomen in het Integraal Ruimtelijk Programma (IRP) Goeree-Overflakkee. Afstemming met het projectteam IRP vindt regelmatig plaats.

Een belangrijk punt is bijvoorbeeld de ontwikkeling van het IRP voor de Noordrand Goeree-Overflakkee. Als gevolg van het Kierbesluit (van de Haringvlietdam) wordt een zoetwaterkanaal gerealiseerd. Dat is echter pas voor 2015 gepland. Vanuit de Erfgoedlijn is het belangrijk dat dit plan niet alleen voldoet aan technische eisen, maar dat ook kansen worden benoemd voor de Erfgoedlijn. Ook is aangehaakt bij het project Waterpoort (forten verbonden).

De Erfgoedlijn sluit aan en maakt gebruik van het gebiedsprofiel ruimtelijke kwaliteit Goeree-Overflakkee dat de provincie en de toentertijd 4 gemeenten op Goeree-Overflakkee in 2012 hebben vastgesteld⁸. Daarmee kunnen ontwikkelingen in voor de Erfgoedlijn gunstige zin worden bijgestuurd, doordat het vroegtijdig aangepast kan worden. Voor het havenkanaal van Ooltgensplaats wordt bijvoorbeeld een stedenbouwkundig plan ontwikkeld, uitmondend in een uitvoeringsprogramma. Middels het gebiedsprofiel kan de provincie daar dan bepaalde randvoorwaarden bij stellen die weer goed zijn voor de omgevingskwaliteit.

De gemeente is tevreden over het proces rond de Erfgoedlijn tot nu toe. Er is enerzijds veel ruimte geboden door de provincie en anderzijds hebben de ambtenaren van de provincie

⁸ Het gebiedsprofiel ruimtelijke kwaliteit is een beschrijving van de karakteristieken en kenmerken van een gebied die zo waardevol zijn dat er bij de ontwikkeling van ruimtelijke plannen rekening mee gehouden moet worden. Het is bedoeld als een handreiking van de provincie aan gemeenten bij de planontwikkeling. Er is al een aantal profielen verschenen, onder andere voor Goeree-Overflakkee.

actief meegedacht en geholpen om projecten van de grond te krijgen. Er moet nog wel wat meer structuur in het proces komen, maar dat zal wel lukken aldus een respondent. Het is goed dat de wethouder recent voorzitter is geworden van de overlegtafel, daarmee wordt het bestuur direct betrokken bij het proces.

Binnen de gemeente is de Erfgoedlijn aanleiding geweest om een structureel afstemmings-overleg te starten tussen trekkers van de verschillende projecten voor de Erfgoedlijn en de ambtenaren op het gebied van erfgoed, groen, toerisme en economie en ruimte. Een goede gezamenlijke communicatiestrategie is belangrijk om meer mensen te betrekken bij uitvoering van de projecten en dus de Erfgoedlijn, daar wordt nu ook aan gewerkt.

De procesaanpak van de provincie om van onderop mensen bij elkaar te brengen en draagvlak te creëren is heel herkenbaar en vruchtbaar. Er is een grote gevoelde urgentie en motivatie om meer te doen met de promotie van het eiland. Dat is een heel belangrijk uitgangspunt bij de nu te starten community-art projecten. Een panel van eilandbewoners zou wellicht ook een nuttige rol kunnen spelen. In ruimer verband is het belangrijk om bij elke ruimtelijke ontwikkeling de spelers en bewoners goed te betrekken en ook nadrukkelijk te kijken naar de belevingswaarde van de ruimte en die te benutten en versterken.

De ervaring tot nu toe is dat het een natuurlijk proces is waarbij de provincie veel ruimte biedt en waarbij er goed wordt samengewerkt. Dat geeft een hoop energie en dynamiek.

8.4 Uitdagingen

Er is geen inzicht in hoe de Erfgoedlijn Goeree-Overflakkee op dit moment beleefd wordt en hoe de beleefbaarheid verbeterd zou kunnen worden. Dat maakt het moeilijk om na te gaan of er effecten worden bereikt. Om na te gaan of de activiteiten van de Erfgoedlijn de bevolking en de toeristen ook daadwerkelijk bereiken zou het goed zijn na te gaan welke publieksonderzoeken er in het verleden gedaan zijn en na enige tijd te kijken of er iets veranderd is. Daarvoor zou het beste contact kunnen worden opgenomen met de VVV. Het zou goed zijn een nulmeting uit te laten voeren en deze meting na enkele jaren te herhalen, zodat dit inzicht wel wordt verkregen.

Er zou veel meer aandacht moeten komen voor communicatie en bereik van het publiek. De doelgroep is overigens breed: alle inwoners van Zuid-Holland en in het bijzonder de inwoners die wonen op of rond de Erfgoedlijn. Daarnaast zijn ook toeristen natuurlijk een belangrijke doelgroep. Publieksbereik is ook belangrijk omdat burgers vaak een heleboel gebiedskennis hebben.

Hoewel het proces nu op gang is gebracht moet er op een bepaald moment wel wat meer structuur komen om ook knopen te kunnen doorhakken. Er moet een regiegroepje komen met de gemeente en de provincie, maar ook afgestemd met andere investeringsprogramma's zoals het IRP en het Rijk (Dienst Landelijk Gebied). Het eiland moet de ideeën leveren, maar de verschillende overheden moeten de krachten bundelen. De Erfgoedlijn moet niet alleen een subsidieregeling worden, maar een startpunt voor een integrale gebiedsaanpak. Er zijn inmiddels ook stappen gezet om te komen tot een streekcultuurfonds, aangehaakt bij het Prins Bernhard Fonds. In aansluiting op de samenwerking tussen de overheden zouden de intenties ook vastgelegd moeten worden in een soort bestuurlijk-beleidsmatig document. Dat zou de gezamenlijke inspanning kunnen bezegelen. De metafoer van het werktheater is dan op zijn plaats: iedereen doet op gelijke voet wat nodig is om tot een gezamenlijke productie te komen.

Een belangrijke uitdaging voor de komende jaren zal wellicht zijn om de energie die er nu in zit, vast te houden en steeds met nieuwe ideeën te komen om de beleving van het erfgoed van Goeree-Overflakkee te versterken. De kans bestaat dat deelnemers na uitvoering van hun project zich niet meer op dezelfde manier inzetten. Dat is vooral een uitdaging voor het eiland zelf.

Een volgende uitdaging is nieuwe partijen te interesseren voor het algemene belang van de Erfgoedlijn en de kansen die er liggen om de toeristische aantrekkelijkheid van het eiland te vergroten. De provincie is bij dit alles aanjager en als het nodig is wordt er ook geconfronteerd: wat mist men als men kansen laat liggen?

De uitdaging is daarbij voor de deelnemende partijen niet alleen vanuit de eigen ambitie te redeneren, maar een breder perspectief te kiezen. Er kan bijvoorbeeld aangehaakt worden bij de Deltawerken, maar ook bij de ontwikkelingsgeschiedenis van het eiland, waarbij land stukje bij beetje op de zee werd veroverd, waardoor een heel eigen landschaps- en nederzettingsstructuur is ontstaan. Alleen dan kun je bijvoorbeeld de keuze voor een cichoreidrogerij verklaren. Dit geldt in het bijzonder voor deze Erfgoedlijn, want het is niet echt een lijn, maar een gebied. De samenhang tussen de projecten is dan wellicht wat lastig te bewaren. De relatie met het water is niet altijd duidelijk. Zo viel de watertoren er aanvankelijk buiten, maar is toch meegenomen, omdat het halverwege het eiland ligt en daar een goed uitzichtpunt zou kunnen worden gemaakt. Gecombineerd met een horecavoorziening moet dat een nieuwe publiekstrekker worden. Op Goeree-Overflakkee bestaat er overigens wel een redelijk sterke saamhorigheid, dus dat kan misschien wel helpen om de verbinding te houden.

Toekomstige cofinanciering van projecten is ook een belangrijke uitdaging. Er komen veel ontwikkelingen op het eiland af: de nationale opgave om te investeren in windenergie, de zoet-zoutwaterverhouding, de getijdenwerking en de gemeente heeft een begrotingstekort van 12 miljoen euro. Het erfgoed komt pas daarna. In combinatie met de economische crisis geeft dat wel zorgen of er voldoende middelen zullen worden gevonden/gereserveerd om het geheel van de Erfgoedlijn goed uit de verf te laten komen.

De provincie heeft gekozen voor een decentrale aanpak om zo veel mogelijk bij de Erfgoedtafel neer te leggen. Voor provinciale organisaties als Erfgoedhuis is dat soms lastig, omdat daarmee minder efficiënt gewerkt kan worden en effectieve publiciteit bemoeilijkt wordt. Dit geldt bijvoorbeeld voor het logo. Erfgoedhuis had voorgesteld om een centraal logo te laten maken voor alle Erfgoedlijnen door een ontwerper. De provincie wil dat echter niet, dat moet elke tafel zelf beslissen. Dat is onhandig voor de herkenbaarheid van de Erfgoedlijnen en de portalsite. Een ander voorbeeld is de erfgoededucatie. Erfgoedhuis wilde een folder ter aankondiging van de activiteiten rond de Erfgoedlijnen naar alle scholen in Zuid-Holland toesturen. Daarmee konden de scholen zich instellen op de activiteiten die gaan komen. Dat wilde de provincie ook niet; dat moet ook per Erfgoedlijn geregeld worden. Een andere zorg is dat het bereik van scholen afhankelijk wordt van de inzet per gebied van de lokale erfgoedorganisaties, die daar vaak niet op ingesteld zijn. Hoewel ze daarbij veel ondersteuning van Erfgoedhuis krijgen (lijsten van scholen met contactpersonen en deskundigheidsbevordering), zal dat toch moeizaam worden. Erfgoedhuis kan dat niet allemaal zelf, want zij heeft nog maar een educator in huis. Tegelijk wordt Erfgoedhuis straks wel afgerekend op het bereik van scholen zonder dat de kans geboden wordt om dat effectief te beïnvloeden.

Een knelpunt bij de Erfgoedlijnen zijn de trage besluitvormingsprocedures van de provincie. Eigenlijk had er al een jaar eerder begonnen moeten worden om op tijd met de projecten

te kunnen starten. Nu is het jaar al voor een groot deel voorbij en moet er nog van alles gebeuren. Dat was wel eerder bekend van de provincie binnen de korte-termijn themajaren, maar de hoop was dat het nu beter zou gaan omdat het een meerjarig programma betrof.

Een andere uitdaging voor de Erfgoedlijnenaanpak de komende jaren is om draagvlak en samenwerking te vinden en te behouden. Daarvoor is het nodig dat de provincie duidelijkheid schept over zijn rol en niet teveel belooft.

Verder is het ook een uitdaging om de overlap tussen de Erfgoedlijnen in de gaten te houden en geen kansen te laten liggen, omdat het niet duidelijk is bij welke Erfgoedlijn een idee hoort.

9 Conclusies

9.1 Stand van zaken beleefbaarheid van de Erfgoedlijnen

Naast verbetering van de bescherming en de benutting van het erfgoed is het belangrijkste strategische doel van het provinciale programma Erfgoedlijnen het vergroten van de beleefbaarheid van de Erfgoedlijnen. Uit de interviews komt naar voren dat men vergroten van de beleefbaarheid als het belangrijkste doel van het programma Erfgoedlijnen beschouwt. Immers, een grotere beleefbaarheid draagt zorg voor meer maatschappelijk en politiek draagvlak en daardoor op langere termijn voor bescherming en benutting van het erfgoed. Vandaar dat hier nader wordt ingegaan op de beleefbaarheid van de Erfgoedlijnen op dit moment. Uit de interviews komt het volgende beeld naar voren.

Er zijn grote verschillen in de beleefbaarheid van de Erfgoedlijnen. Voor zover een volgorde kan worden aangehouden, is die als volgt:

- De Trekvaarten lijken het meest beleefbaar, omdat daar intensief gebruik van wordt gemaakt door pleziervaart, fietsers en wandelaars. De kanalen vervullen nu ook nog een belangrijke verkeersfunctie en beslaan bijna het gehele westelijke deel van de provincie. Wat echter niet goed beleefbaar is, is het historische karakter ervan.
- Ook de landgoederen zijn goed beleefbaar, maar dan vooral voor wandelaars en fietsers. Er is echter maar een klein gedeelte dat bezoekbaar is, dus ook hier is de beleving van het erfgoed vooral gebaseerd op groen en niet zozeer op gebouwen. Vermoedelijk beperkt de beleving zich daarom tot groenliefhebbers uit de omgeving.
- Het eiland Goeree-Overflakkee is eveneens goed beleefbaar, maar dan vooral omdat het een groen gebied is, omringd door water, en daarmee toeristen trekt. Het erfgoedaspect is hier ook beperkt aanwezig en onbekend.
- De afzonderlijk delen van de Waterdriehoek (Kinderdijk, de binnenstad van Dordrecht en de Biesbosch) zijn zeer bekend en beleefbaar, maar het is volgens respondenten de vraag in hoeverre dat als een geheel wordt beleefd of als losse objecten. Het begrip Waterdriehoek is mogelijk de meeste mensen onbekend en is alleen een werktitel.
- De beleving van de Oude Hollandse Waterlinie beperkt zich tot enkele vestingplaatsen zoals Gorinchem, Nieuwpoort en Schoonhoven, die er een rol in hebben gespeeld en er is Fort Wierickerschans. Het is echter volgens respondenten de vraag of bezoekers en toeristen deze plekken beleven als onderdeel van een groter geheel.
- Ook de beleving van de Atlantikwall beperkt zich tot enkele toegankelijke bunkers. Bovendien is de beleving omstreden omdat er ook nare associaties aan verbonden zijn.
- Vermoedelijk de minst bekende en minst zichtbare Erfgoedlijn is de Limes. De beleving daarvan beperkt zich hoofdzakelijk tot Archeon en het nieuw geopende park Matilo en enkele verwijzingen langs de route. Het begrip Limes is waarschijnlijk voor veel mensen onbekend.

Er is een nauwe relatie tussen de beleefbaarheid van een Erfgoedlijn en de herkenbaarheid als een samenhangend geheel. Bij de Trekvaarten en landgoederen is er veel samenhang en verbinding: het gebied is herkenbaar als een geheel.

Als het gaat om de 8 operationele doelen van het programma Erfgoedlijnen is alleen het doel vergroting van bekendheid op dit moment nog niet meetbaar. De andere operationele

doelen kunnen gemeten worden aan de hand van de resultaten van de projecten per Erfgoedlijn.

Omdat beleefbaarheid een centrale rol speelt bij het programma en publieksbereik gezien wordt als een heel belangrijk nevendoeel van het programma, zou er bij de monitoring en evaluatie speciaal gelet moeten worden op de toename van het publieksbereik. In bijlage 3 is een lijst opgenomen met mogelijke criteria voor publieksbereik per Erfgoedlijn. Hier zou specifiek onderzoek naar kunnen worden gedaan. Daarbij valt onder andere te denken aan de volgende gegevens:

- bezoekcijfers van publieke objecten met een museale functie in en rond de Erfgoedlijnen, zoals het Zakkendragershuisje, Museum Hofwijck, landgoed Duivenvoorde, de bunkermusea in Hoek van Holland, Scheveningen en Noordwijk, Kinderdijk en Archeon;
- toeristische gegevens zoals overnachtingscijfers in historische steden, (bezette) ligplaatsen in (jacht)havens;
- bezoekcijfers van websites, al dan niet gespecificeerd naar onderdelen;
- verkochte en/of gedownloadede wandel- of fietsroutes, reisgidsen en dergelijke.

9.2 Doelen en ambities

De doelen en ambities van de provincie met het programma Erfgoedlijnen zijn formeel omschreven als strategische en operationele doelen, zoals hierboven genoemd. Daarnaast is voor elke Erfgoedlijn een wensbeeld beschreven dat de wenselijke situatie over een aantal jaren beschrijft.

Voor het bereiken van de doelen is het belangrijk dat de betrokkenen bij de verschillende Erfgoedlijnen hetzelfde doel voor ogen hebben. Over het algemeen is er een breed gedragen consensus over de doelen bij de deelnemers van de Erfgoedtafel. Uit de interviews blijkt dat er verschillende accenten worden gelegd als het gaat om de doelen van de Erfgoedlijnen. Het gaat daarbij niet zozeer om andere doelen, als wel om tussendoelen of impliciete doelen die gehaald moeten worden om de hogere doelen te bereiken.

Het centrale doel van elke Erfgoedlijn volgens de respondenten is wel het vergroten van de beleefbaarheid en daardoor de beleving van de Erfgoedlijn. Daarvoor is nodig dat het erfgoed tastbaar en zichtbaar is, maar ook bekend en herkenbaar. Verder moet er iets te doen, te beleven zijn. Vergroten van de beleving en beleefbaarheid is enerzijds belangrijk omdat daarmee het maatschappelijke en politieke draagvlak voor erfgoed vergroot wordt. Anderzijds heeft het een direct economisch belang, omdat het de toeristische attractieve waarde van een gebied vergroot. 'Vermarkten' en 'werkgelegenheid' zijn dan de doelen van de Erfgoedlijn. Door het vergroten van beleefbaarheid en bekendheid kan de Erfgoedlijn ook een erfgoededucatieve rol gaan spelen.

Het hogere doel kan alleen maar gehaald worden als er samenwerking is tussen de verschillende betrokken partijen. Vandaar dan ook dat dit bij 3 Erfgoedlijnen (landgoederen, Trekvaarten en Goeree-Overflakkee) expliciet genoemd wordt als doel van de Erfgoedlijn. De ambities kunnen echter nooit gehaald worden als er onvoldoende financiën beschikbaar zijn. Bij 3 Erfgoedlijnen (landgoederen, Limes en Trekvaarten) worden de financiën dus als expliciet doel genoemd van de Erfgoedlijn.

9.3 Aanpak van de provincie

De Erfgoedtafels

De aanpak van de provincie gaat uit van coördineren en verbinden via een netwerkbenadering: zo veel mogelijk partijen bij elkaar brengen en vanuit een wederzijds gelijkwaardige positie tot een breed gedragen gezamenlijke aanpak komen met een gedeelde meerjarenfinanciering. Met name de projectleider van de provincie en contactpersoon van Erfgoedhuis spelen hierbij een stimulerende en aanjagende rol.

Vanuit deze filosofie heeft de provincie bij elke Erfgoedlijn een zogenaamde Erfgoedtafel georganiseerd: een niet-geformaliseerd verband van organisaties en personen die betrokken zijn bij de Erfgoedlijn. De provincie heeft daarbij vooral een faciliterende rol en wil zo veel mogelijk initiatieven 'van onderop' laten ontstaan. De ervaring van meerdere respondenten heeft geleerd dat deze aanpak over het algemeen vruchtbaarder werkt dan een topdown benadering.

De Erfgoedtafels worden veelal voorgezeten door bestuurders: 3 burgemeesters en een wethouder, een generaal buiten dienst en een directeur van de plaatselijke Rabobank. De omvang van de tafels is ergens tussen de 20 en 50 leden, waarvan lang niet iedereen actief deelneemt. De samenstelling is flexibel: het is de bedoeling om steeds meer geïnteresseerden erbij te halen. Wel moet het werkbaar blijven, vandaar dat sommige Erfgoedtafels met subgroepen of werkgroepen werken.

De belangrijkste taak van de Erfgoedtafels tot nu toe is het genereren van ideeën en te zorgen dat deze uitmonden in concrete projecten. Een spanningsveld daarbij is dat veel ideeën afkomstig zijn van de deelnemers zelf en dat dergelijke deelnemers in een dubbelrol zitten: direct belanghebbend en medeverantwoordelijk voor het geheel. Als het project van een deelnemer niet doorgaat is het gevaar aanwezig dat deze vervolgens afhaakt. Dat is bij één Erfgoedlijn (Trekvaarten) al waargenomen. Hoewel het expliciet de bedoeling van de provincie is om zo veel mogelijk verantwoordelijkheid, ook voor de besluitvorming, bij de Erfgoedtafel te leggen, pleiten 11 van de 25 respondenten van buiten de provincie voor meer regie door de provincie, vooral in de fase van de besluitvorming. Deze geluiden zijn afkomstig uit 4 van de 7 Erfgoedlijnen. Het is goed mogelijk dat dit te maken heeft met de beginfase van de nieuwe werkwijze en dat de participanten nog moeten wennen aan de nieuwe rol van de provincie en van henzelf. In ieder geval lijkt het wenselijk dat meer duidelijkheid geboden wordt over de taak- en rolverdeling tussen provincie en de participanten, over de functie en zelfwerkzaamheid van de Erfgoedtafels en de wederzijdse verwachtingen daarbij.

Verder wordt ook de uitvoering bewaakt via de tafel. Degenen die een subsidie krijgen zijn verplicht deel te nemen aan de tafel en de stand van zaken terug te koppelen. Mochten er grote wijzigingen zijn, dan is er een subsidieverplichting om dit door te geven. Via de tafel moet iedereen op de hoogte gehouden worden van de voortgang van de activiteiten, zodat men kan aanhaken bij ontwikkelingen.

Betrokken partijen bij de Erfgoedtafels

Hoewel de samenstelling niet overal gelijk is, zijn er een aantal partijen die overal aan deelnemen.

Bij elke Erfgoedtafel is een beperkt aantal gemeenten betrokken die over het algemeen enthousiast zijn, al kijken zij natuurlijk ook wat er eventueel voor hen te halen is. Gemeenten hebben natuurlijk wel te maken met moeilijke financiële afwegingen. De Erfgoedlijnenaanpak sluit bij individuele gemeenten goed aan op het gemeentelijke beleid om natuur en erfgoed te behouden en te ontsluiten en toerisme te bevorderen. Dit onderstreept het economische belang van het erfgoed als publiekstrekker voor gemeenten.

Andere (semi)overheidsorganisaties die betrokken zijn bij de Erfgoedtafels zijn waterschappen en publiekrechtelijke organisaties zoals recreatieschappen (stichting Groene Hart). VVV's vallen hier ook deels onder.

Bij elke Erfgoedtafel zijn ondernemers betrokken. Soms zijn dat uitbaters van erfgoedlocaties met een recreatieve functie (landgoed, fort et cetera). Soms zijn dat erfgoedondernemers, zoals Op Koers. Soms zijn dat horeca- of recreatieondernemers. Bij één Erfgoedlijn is ook een bank betrokken. De ondernemers spelen een belangrijke rol bij het initiëren en uitvoeren van projecten. Soms zijn het lokale ondernemers, soms zijn het ondernemers van buiten het gebied.

Bij sommige Erfgoedtafels zitten ook erfgoedorganisaties zoals historische verenigingen, musea en bibliotheken.

Ook landschapsorganisaties zoals Landschapsbeheer Zuid-Holland en het Zuid-Hollands Landschap nemen deel aan de Erfgoedtafels.

Erfgoedhuis is van het begin af aan betrokken geweest bij de Erfgoedlijnen. Een aantal werkzaamheden worden voor alle Erfgoedlijnen verricht zoals het opstellen van een strategisch communicatieplan en verschillende educatieve en informatieve activiteiten zoals het maken van een portalsite. Erfgoedhuis ondersteunt ook de netwerktafel.

Daarnaast ondersteunt Erfgoedhuis bij het ontwikkelen van projectplannen per Erfgoedlijn. Erfgoedhuis verwerkt ideeën uit de netwerktafel tot conceptplannen die weer worden voorgelegd aan de deelnemers. Per Erfgoedlijn zijn er vijfhonderd uur ondersteuning door erfgoedconsulenten gereserveerd in de boekjaaruren voor 2013 van Erfgoedhuis. Daarnaast zijn uren gereserveerd voor pr, erfgoededucatie en ondersteuning van de erfgoedconsulenten.

Andere rollen van de provincie

Behalve de organisatie van de Erfgoedtafel is een belangrijke rol van de provincie het toekennen van subsidies. In de praktijk is de taakverdeling ontstaan dat de provincie een keuze maakt uit een lijst van projectideeën, maar deze taakverdeling is nog niet duidelijk vastgelegd.

De derde taak van de provincie (naast netwerken en subsidieverlening) is het aanzwengelen van het belang van de Erfgoedlijnen bij andere beleidsbureau's van de provincie, in het bijzonder Groen, Ruimte, Economie, Dienst Beheer Infrastructuur (DBI), Mobiliteit en Milieu en Water. Met name met de groenafdeling is een vruchtbare samenwerking rond bevordering van groenrecreatie. Het realiseren van fiets- en wandelroutes is daarvan een concreet voorbeeld. Het is daarbij een plus dat de gedeputeerde zowel erfgoed als groen in zijn portefeuille heeft.

Evaluatie van de aanpak door de provincie

Over het algemeen is er grote waardering voor de aanpak van de provincie, waarbij er veel ruimte wordt geboden aan het veld om met ideeën te komen. Er is ook grote waardering voor de pro-actieve en dienstverlenende inzet van de provinciale medewerkers. Er wordt actief en positief meegedacht en gewerkt om een idee tot een concreet project om te werken.

Er zijn wel door de respondenten een aantal kritische opmerkingen gemaakt over de rol van de provincie tot nu toe:

- 11 van de 25 respondenten, afkomstig uit 4 Erfgoedlijnen, vinden dat de provincie met name in de fase van de besluitvorming een duidelijker rol moet nemen als de projectvoorstellen klaar zijn. Dit om te voorkomen dat de geest van samenwerking binnen de Erfgoedtafel wordt aangetast door concurrerende belangen.
- Verder hebben verschillende respondenten genoemd dat de trage toekenningsprocedure van subsidieaanvragen de uitvoering frustreert. Er wordt dan maar alvast gestart zonder dat er zekerheid is dat er geld komt. Dit brengt een risico met zich mee.
- Vervolgens waarschuwen verschillende respondenten de provincie om niet te hoge verwachtingen ten aanzien van subsidiëring te wekken met als gevolg dat er veel teleurstelling ontstaat als er veel ideeën afvallen.
- Ook wordt genoemd de aansporing om niet te snel te willen scoren en soms de tijd te nemen om tot een doordacht (meerjaren)plan te komen.
- Men is verder van mening dat de provincie toch ook een vinger aan de pols moet houden bij de uitvoering zonder teveel door te schieten in bureaucratische controle.
- Ook zou de provincie af en toe wat meer centraal mogen sturen en niet alles aan de Erfgoedtafels overlaten. Een voorbeeld is het logo: dat had best voor alle Erfgoedlijnen gezamenlijk opgepakt kunnen worden, is ook publicitair handig. Maar de provincie wilde het bij de Erfgoedtafels neerleggen. Hetzelfde geldt voor de erfgoededucatie: ook dat zou best centraal opgepakt kunnen worden, bijvoorbeeld door een algemene folder over de Erfgoedlijnen naar alle scholen toe te sturen.
- Verder heeft de provincie een taak bij het bewaken van de kwaliteit en diversiteit van de projecten. Een aandachtspunt daarbij is het bewaren van het evenwicht tussen het cultuurhistorische en het toeristisch-recreatieve gehalte van de projecten.
- De provincie zou ook goed moeten letten op overlap tussen de Erfgoedlijnen. Die bestaat met name tussen de landgoederen en Trekvaarten, om te voorkomen dat er goede ideeën tussen wal en schip raken.
- Ten slotte heeft de provincie een belangrijke taak bij de bescherming van het erfgoed door het ruimtelijke instrumentarium.

9.4 Uitdagingen

Hoewel de start van het Erfgoedlijnenprogramma veelbelovend is, is het voor veel respondenten niet vanzelfsprekend dat het allemaal gaat lukken. Er worden uitdagingen gezien, waarvan het van belang is ze aan te gaan. De belangrijkste uitdagingen zijn:

- 1 Bij 6 van de 7 Erfgoedlijnen worden financiën als een belangrijke uitdaging gezien. Het gaat daarbij niet alleen om voldoende financiën van de kant van de provincie om de ambities waar te maken, maar vooral ook om de cofinanciering, het extra geld dat opgehaald moet worden door commitment van andere partijen. Dit is ook te zien in het licht van de economische crisis en vele taken die er op de gemeenten afkomen.

- 2 Ook de personele inzet voor de Erfgoedlijnen is een uitdaging. Niet alleen voldoende menskracht en inzet, maar ook continuïteit daarbij, niet teveel wisseling van de wacht, ook al staat dat misschien wat op gespannen voet met het open karakter van de Erfgoedtafels.
- 3 Bij 5 van de 7 Erfgoedlijnen worden zorgen geuit over de verhouding tussen de individuele projecten en het grotere geheel van de Erfgoedlijn. Lukt het inderdaad om langs deze weg de Erfgoedlijn als geheel beter zichtbaar en beleefbaar te maken of blijft het los zand?
- 4 Bij 5 van de 7 Erfgoedlijnen wordt expliciet gewezen op het belang van maatschappelijk draagvlak voor de Erfgoedlijnenaanpak. Daarvoor is het belangrijk om het publiek te bereiken, maar ook om aan te sluiten bij bestaande initiatieven en belangrijke spelers, zoals recreatieondernemers. Er zijn veel potentiële partijen, dus dat is een extra uitdaging. Voor een goede ontwikkeling en evaluatie van het programma is het wenselijk dat nu al inzicht wordt verkregen in de beleving van de Erfgoedlijnen. Bij het maatschappelijke draagvlak hoort verder dat de vrijwilligers niet vergeten worden. Zij hebben bij sommige Erfgoedlijnen (bijvoorbeeld de Atlantikwall) een belangrijke rol. Het is een uitdaging om hen mee te nemen in de ontwikkeling. Het is voor het maatschappelijke draagvlak ten slotte belangrijk om steeds weer nieuwe partners te vinden, zodat de energie erin blijft.
- 5 Voor de Erfgoedlijnen in het westen van de provincie (Trekvaarten en landgoederen) wordt het oprukkende stedelijke gebied en de bijbehorende infrastructuur als een belangrijke uitdaging gezien, omdat daardoor het samenhangende karakter van de Erfgoedlijnen doorbroken kan worden, voor zover dat al niet het geval is.
- 6 Eveneens een uitdaging is om de Erfgoedlijnen in het grotere verband te blijven zien. Dat betekent bijvoorbeeld afstemming tussen aangrenzende en samenhangende Erfgoedlijnen (vooral de landgoederen en Trekvaarten), maar ook de afstemming met aangrenzende provincies (Atlantikwall, Limes en de Oude Hollandse Waterlinie). Dit betreft niet alleen de overheden maar ook de particuliere organisaties (VVV's) en belendende erfgoedstructuren aldaar (Oude en Nieuwe Hollandse Waterlinie).
- 7 Voor de Erfgoedlijnen Limes en Oude Hollandse Waterlinie geldt heel specifiek dat er weinig zichtbaar en daardoor bekend is, dat is voor die lijnen de grootste uitdaging.
- 8 Voor 2 Erfgoedlijnen (Atlantikwall en Trekvaarten) wordt gemeld dat er nog verder gewerkt moet worden aan een visie voor de Erfgoedlijn.
- 9 Specifiek voor de Atlantikwall zijn de uitdagingen de kwetsbare omgeving waar de objecten in liggen en gevoeligheid van het verleden voor sommige bevolkingsgroepen.
- 10 Specifiek voor de Trekvaarten is de uitdaging om de begrenzing van het gebied niet te eng te nemen en niet te eenzijdig te focussen op waterrecreatie.
- 11 Specifiek voor de Limes is de uitdaging om ook wat aandacht te schenken aan het Germaanse verleden van het gebied.

9.5 Aanbevelingen

Op basis van deze conclusies doet het Tympaan Instituut de volgende aanbevelingen voor de provincie voor de verdere ontwikkeling van het programma Erfgoedlijnen:

- 1 Het operationele doel vergroting van bekendheid zou nader geoperationaliseerd moeten worden om het meetbaar te maken.
- 2 Omdat het vergroten van de beleefbaarheid en bekendheid zo'n centrale rol speelt bij het programma zou elke projectaanvrager expliciet moeten aangeven hoe men het publiek wil bereiken gedurende het project. Tevens zou elke projectaanvraag expliciet

moeten aantonen waarom het project bijdraagt aan het vergroten van de beleefbaarheid.

- 3 Omdat de netwerkaanpak van de provincie goed uitpakt wordt aanbevolen daar zeker mee door te gaan. Wel is het belangrijk dat er ook in de komende jaren steeds nieuwe mensen worden bereikt en geïnteresseerd om mee te werken. Dit om te voorkomen dat de netwerktafels zich afsluiten voor de omgeving.
- 4 Bij de netwerkontwikkeling is het relevant ook burgerorganisaties te betrekken om de focus te houden op de beleefbaarheid voor de burger. In het bijzonder valt te denken aan bewonersorganisaties en historische verenigingen.
- 5 Bij het proces zou de provincie nog meer duidelijkheid moeten bieden over de gewenste taak- en rolverdeling tussen de provincie en deelnemers aan de Erfgoedtafel. Met name zou ten aanzien van de besluitvorming meer duidelijkheid geboden moeten worden wie wanneer en waarover beslist. Hierbij hoort ook een wat duidelijker vergaderstructuur en duidelijker rol voor de participanten in de verschillende fasen van het proces: nemen zij deel als belanghebbende of als bewaker van het geheel van de Erfgoedlijn? De provincie wordt aanbevolen om dit onderwerp in te brengen in het overleg met de voorzitters van de Erfgoedtafels.
- 6 De provincie zou nadrukkelijker moeten letten dat projecten bijdragen aan het geheel van de Erfgoedlijnen. Daarbij is het belangrijk soms de tijd te nemen om tot een doordachte aanpak te komen die bijdraagt aan een verdieping van de cultuurhistorische beleving en niet alleen op vermaak is gericht. Ook het bewaken van kwaliteit en diversiteit van de projecten is van belang.
- 7 De provincie wordt aanbevolen om de toekenningsprocedures zoveel als mogelijk is te versnellen zodat geen onnodige vertraging wordt opgelopen.
- 8 Bij de communicatie is het van belang dat de provincie aan verwachtingsmanagement doet om te voorkomen dat er teveel ideeën sneuvelen, waardoor de motivatie bij deelnemers verdwijnt.
- 9 De provincie zou ook de uitvoering van de projecten moeten volgen op dezelfde stimulerende en proactieve wijze als waarop de projecten tot stand gekomen zijn.

B Bijlage 1

Respondenten

Erfgoedlijn Landgoederen

Mevrouw R. Bader, gemeente Noordwijkerhout
De heer O. Helleman, Erfgoedhuis Zuid-Holland
Mevrouw J. Moerman, Museum Hofwijck
Mevrouw A. de Vries, Kasteel Duivenvoorde
Mevrouw A. de Wolf, provincie Zuid-Holland

Erfgoedlijn Atlantikwall

De heer C. Neisingh, voorzitter Erfgoedtafel
De heer B. Sas, gemeente Noordwijk
De heer J. Trimbos, Stichting Atlantikwall Museum Scheveningen
De heer W.P.A. Ubachs, provincie Zuid-Holland
De heer A. van der Zee, Erfgoedhuis Zuid-Holland

Erfgoedlijn Oude Hollandse Waterlinie

De heer A. de Bruijn, gemeente Gorinchem
De heer V.M.J.A.N. Collette, provincie Zuid-Holland
De heer M. Houtzager, Stichting Groene Hart
De heer Laman, Erfgoedhuis Zuid-Holland

Erfgoedlijn Limes

De heer T. Hazenberg, Hazenberg Archeologie
De heer O. Helleman, Erfgoedhuis Zuid-Holland
Mevrouw L.J. Gispen, provincie Zuid-Holland
De heer B. Voormolen, gemeente Katwijk

Erfgoedlijn Trekvaarten

Mevrouw C. Bakker, gemeente Schiedam
De heer B. Bot, Stichting cultuur en recreatie Zuid-Holland
Mevrouw A.M.J. van Brecht, provincie Zuid-Holland
Mevrouw K.T. Wassink, provincie Zuid-Holland
Mevrouw H. Welle Donker, Watergerelateerde Adviesdiensten
De heer A. van der Zee, Erfgoedhuis Zuid-Holland

Erfgoedlijn Waterdriehoek

Mevrouw N. van den Heuvel, provincie Zuid-Holland
Mevrouw A. Riep, Baggermuseum
Mevrouw D. Teeling, IVN
Mevrouw T. van Zwol, Erfgoedhuis Zuid-Holland

Erfgoedlijn Goeree-Overflakkee

De heer C. de Heer, Op Koers!

Mevrouw P. van der Kleij, provincie Zuid-Holland

Mevrouw J. Tegelaers, Erfgoedhuis Zuid-Holland

De heer M. Tomaello, gemeente Goeree-Overflakkee

De heer J. Trompper

B Bijlage 2

Projecten en activiteiten per Erfgoedlijn

Landgoederen

In 2013 is gestart met de volgende projecten:

- De landgoederen Duivenvoorde, Berbice en Oud-Poelgeest dienen een restauratieplan in. Daarvoor moet een bepaalde procedure worden doorlopen waarbij ook de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) nog een rol speelt.
- Er zijn 2 plannen voor toeristische attracties bij Huis Dever en landgoed Leeuwenhorst.
- De Keukenhof heeft het initiatief genomen om te komen tot een coöperatie van landgoedeigenaren om onderhoud en beheer gezamenlijk op te pakken waardoor schaalvoordelen kunnen ontstaan.
- Vanuit het groenbeleid was Landschapsbeheer Zuid-Holland (LBZH) al gestart met een pilotproject om groenvrijwilligersgroepen op te zetten bij landgoederen. Dat sluit goed aan op de Erfgoedlijn. Er wordt nog gezocht naar cofinanciering (aantekening: Landschapsbeheer Zuid-Holland is trekker van de pilot. Aangezien deze club met ingang van 1 januari 2014 ophoudt te bestaan, is voortgang (nog) niet geborgd). Als daar een goede systematiek voor is ontwikkeld, zal het worden uitgerold over de andere landgoederen. Erfgoedhuis werkt verder - samen met een aantal landgoedeigenaren en de TU Delft - aan een oral history project.
- Voor de Duin- en Bollenstreek is een wandelpadenplan opgesteld. Vanuit de Erfgoedlijn worden deze paden voorzien van informatieborden. Bij Duin- Horst en Weide wordt nu gewerkt aan eenzelfde plan. In de regio Haaglanden is men minder ver, dit heeft met de beheerssituatie te maken. Dit zal gefaseerd worden opgepakt.
- Een volgende stap is voor de hele landgoederenzone de bereikbaarheid van landgoederen in kaart brengen. Er zijn al contacten met Erfgoedhuis, LBZH en Dienst Landelijk Gebied hierover.
- Hofwijck heeft een plan ingediend voor medefinanciering van de verbouwing van het Poortgebouw, dat voorvarend wordt opgepakt. Met de gemeente Den Haag is overleg over een bijdrage aan een nieuw plan voor Ockenburg. Voor de ruïne van Teylingen is het nog even afwachten wie de nieuwe eigenaar wordt, aangezien het Rijk het wil afstoten; dat staat dus pas voor 2014 op de rol. Deze laatste 2 projecten komen voort uit het themajaar herbestemming 2012.

Er is voor 2 thema's (groenbeheer en communicatie) begonnen met 6 koplopers. De uitwerking van de thema's is voorgelegd aan een bredere tafel. Op langere termijn wil de provincie ook kijken naar de particuliere eigenaars.

Voor alle hierboven genoemde projecten geldt: ze zijn in samenspraak met de Erfgoedtafel opgenomen in het uitvoeringsprogramma en krijgen co-financiering van de provincie.

Bij de restauratie zijn de plannen op hoofdlijnen bekend aangezien deze aan de netwerktafel worden gemeld. Er wordt nu gewerkt aan concrete plannen. Elke restauratie draagt bij aan het geheel van de landgoederen, daarnaast heeft de provincie toetsingscriteria bij toekenning van restauratiesubsidie die maken dat projecten die bijdragen aan de beleving ho-

ger worden gewaardeerd. Hier dient zich echter het dilemma aan dat landgoederen en buitenplaatsen die niet publiek toegankelijk zijn wellicht lager scoren.

Voor 2014 worden ideeën geïnventariseerd die binnenkort zullen worden voorgelegd aan de vergadertafel.

Voor de herbestemming van de ruïne van Teylingen werken Erfgoedhuis Zuid-Holland (EGH), Zuid-Hollands Landschap (ZHL) en LBZH gezamenlijk aan een plan.

Voor wat betreft de bereikbaarheid wordt gedacht aan een lange-afstandswandelroute langs de landgoederen en later wellicht ook nog een fietsroute. Basis hiervoor is een onderzoek van Vista dat in het kader van het provinciale themajaar is verricht. Erfgoedhuis zal ondersteuning bieden bij het verder uitwerken van de plannen. Overigens zijn er in het themajaar landgoederen ook speciale fietsroutes ontwikkeld.

Het educatieve project staat nog in de kinderschoenen. Ook hier kijkt Erfgoedhuis eerst naar wat er al is. Mogelijk wordt het aangesloten bij de Trekvaarten.

Leeuwenhorst

Het project waarvoor de gemeente Noordwijkerhout subsidie heeft aangevraagd bij de provincie in het kader van deze Erfgoedlijn is het verbinden en ontsluiten van landgoed Leeuwenhorst. Een deel daarvan is eigendom van het ZHL en nu al toegankelijk voor het publiek. Een ander deel, behorende bij een oud kloostercomplex, is dat nog niet. Er staan verschillende rijks- en gemeentelijke monumenten die allemaal bij zijn wat onderhoud en restauratie betreft. Het gebied kent een hele rijke geschiedenis en er is bijzondere flora en fauna, wat het aantrekkelijk maakt voor liefhebbers daarvan.

De gemeente wil de verschillende delen met elkaar verbinden en de geschiedenis en natuur van het gebied beleefbaar maken voor het publiek. Samen met ZHL en LBZ worden nu concrete plannen gemaakt voor wandelroutes en wandelpaden, bebording, bewegwijzering, verkeersafwikkeling en parkeren. De gemeente maakt daarbij gebruik van de provinciale ruimteregeling voor landgoederen. Er mag beperkt wat bijgebouwd worden mits de toegankelijkheid vergroot wordt (90% van het landgoed moet dan toegankelijk zijn). Dit genereert extra inkomsten die gebruikt kunnen worden om de voorzieningen te financieren.

De ideeën en wens om gebieden te verbinden bestonden al, maar de Erfgoedlijn biedt de kans om het te realiseren. De verbinding maakt het mogelijk het hele verhaal van het landgoed te vertellen in de context van de landgoederenzone als geheel. Het project draagt bij aan de provinciale doelstelling vergroting van de beleefbaarheid, maar ook aan behoud van het landschappelijke en culturele erfgoed. De gemeente heeft een en ander ook vastgelegd in het bestemmingsplan.

In de toekomst kunnen er langere wandelingen gemaakt worden door mensen die vooral van rust en natuur houden. De doelgroep van het landgoed kan dan uitgebreid worden naar bezoekers van het duingebied, nabijgelegen congrescentrum en de ertegenover gelegen camping. Deze partijen zijn ook betrokken bij de planontwikkeling.

De projectaanvraag is nu ingediend bij de provincie, er moeten nog wat aanvullende gegevens worden aangeleverd. De aanvraag betreft een aantal korte termijnactiviteiten, daarna worden de plannen voor de langere termijn ontwikkeld. Dat zal de gemeente dan weer zelf gaan oppakken.

Park Duivenvoorde

Het project dat Duivenvoorde heeft ingediend in het kader van de Erfgoedlijn landgoederen betreft een herstelplan van het kasteelpark. Het park uit het midden van de 19e eeuw in

Engelse landschapsstijl is dichtgeslibd, verland en verruwd. In 2008-2009 heeft het Stichtingsbestuur landschapsarchitect Michael van Gessel de opdracht gegeven voor een herstelplan om de oorspronkelijke tuin van Zocher in ere te herstellen met toevoeging van wat nieuwe elementen. Het doel is het aantrekkelijker te maken voor publiek met ook nieuwe en langere wandelmogelijkheden. Hiervoor was reeds Europese subsidie (€ 950.000,00) gevonden evenals geld uit een andere fondsen. De Erfgoedlijn biedt de mogelijkheid om de laatste middelen te verkrijgen. Er wordt € 445.000,00 toegevoegd, waardoor het plan uitgevoerd kan worden. Het geld is geoormerkt maar moet nog officieel toegekend worden. Eind 2013 is de uitvoering gestart, eerste helft 2015 moet het klaar zijn. Er is een omgevingsvergunning aangevraagd en de aanbesteding loopt. Er is al een nieuwe parkeerplaats aangelegd binnen de assenstructuur van het landgoed. Daar is iedereen erg enthousiast over. Dit laat ook het kasteel meer tot zijn recht komen.

Poortgebouw Hofwijck

De vernieuwing van museum Hofwijck verloopt in 2 fasen.

Tijdens de eerste fase is het museum zelf onder handen genomen. De grisailles en de luiken aan de buitenkant zijn gerestaureerd en binnen is een compleet nieuwe tentoonstelling over Constantijn Huygens (eerste verdieping) en Christiaan Huygens (tweede verdieping) gerealiseerd. Daarbij heeft de nadruk gelegen op interactieve beleving van het verhaal van vader en zoon Huygens. Tevens zijn er veel meer gegevens en bronnen over hen ontsloten, zodat ook de kennisoverdracht sterk vergroot is. De tweede fase betreft de herbesteding van het poortgebouw, de voormalige woning van de beheerder. Het plan is om daar een kassa, een winkel, een tearoom, een ontvangstruimte en een vergaderlocatie te realiseren. Het wordt daarmee de nieuwe entree van het museum en bijbehorende park en het visitekaartje van het museum. Het wordt tevens een toeristisch-recreatief knooppunt.

De nieuwe entree moet ook extra inkomsten genereren. Dat is hard nodig want er volgt een korting van 40% op de subsidie van de gemeente. De vergaderlocatie richt zich op het hogere zakelijke vergadersegment en wil stijlvolle vergaderarrangementen gaan bieden, bijvoorbeeld gecombineerd met een lunch of borrel in de keuken van Hofwijck.

Voor de tweede fase, waar ongeveer € 500.000,00 voor nodig is, heeft de provincie € 175.000,00 gegeven. Daarnaast zijn voor het gehele vernieuwingsplan gelden verkregen van verschillende openbare en particuliere fondsen, evenals van de vereniging. Er ontbreekt nog circa € 300.000,00. Daarvoor is een aanvraag gedaan bij de BankGiroLoterij en wordt gezocht naar bedrijfssponsoring.

Bij de uitwerking van het plan moesten er nog enkele hobbels genomen worden bij de gemeente, bijvoorbeeld over de parkeerplaats en toegankelijkheid van de tuin. Het gaat nu soepeler dan in het begin van de vernieuwing.

Het laatste gedeelte van het plan is het beleefbaar maken van de voormalige ijskelder en het verbeteren van de aanlegplaats aan de Vliet. Voor dat laatste is een aanvraag gedaan bij de Erfgoedlijn Trekvaarten.

In het voorjaar van 2014 is gestart met het project. Dan bestaat de vereniging Hofwijck, die de buitenplaats indertijd gered heeft van de ondergang 100 jaar, dus dat zou een mooi moment zijn.

Trekvaarten

Openlucht tentoonstelling

De historische openlucht tentoonstelling vertelt het verhaal van de Trekvaarten. Op verschillende strategische (verrassende) plekken langs de Erfgoedlijn Trekvaarten, worden

15 grote doeken opgehangen. Op deze doeken staan afbeeldingen die met het trekvaartverleden te maken hebben. De plekken waar deze doeken hangen, bieden zo informatie over de trekvaart en verfraaien de plek. De promotie van het project zal starten zodra de subsidie rond is. De locaties worden bepaald op basis van cultuurhistorische waardevolle plekken, waar een breed publiek met regelmaat passeert. Er wordt daarnaast een inventarisatie uitgevoerd, gericht op cultuurhistorische verhalen en elementen met betrekking tot de trekvaarthistorie. Deze rapportage gaat in op fysieke erfgoed-elementen langs de Erfgoedlijn en levert een overzicht van communicatieve en recreatieve producten binnen het thema Trekvaarten. De Stichting Cultuur en Recreatie Zuid-Holland zal de doeken tot 2017 beheren. Het project heeft onder meer tot doel de bekendheid van de Trekvaarten te vergroten. Daarnaast is het de bedoeling dat met het project het bewust zijn van de historie wordt versterkt. Er wordt bij het project samengewerkt met andere projecten, namelijk met de Knooppuntontwikkeling Korte Mare ofwel het ontwikkelen van een attractieve Trekschuihaven op deze locatie.

Zakkendragersgildehuis

Het rijksmonument Zakkendragersgildehuis aan de Oude Sluis wordt casco gerestaureerd. Het is gelegen midden in de historische binnenstad van Schiedam aan de Oude Sluis. Dit is de plek waar vroeger de graanschepen gelost werden, die diende als grondstof voor de jeneverindustrie. Het huisje was de plek waar de zakkendragers bij elkaar kwamen om het werk te verdelen. Dit gebeurde door erom te dobbelen; het zogenaamde smakken.

Operationele doelen zijn de bescherming van het huis als monument en borging in de ruimtelijke ordening. Daarnaast gaat het om de restauratie van het huis en stimulering van de herbestemming. Het Zakkendragersgildehuis heeft momenteel geen vrije toegang. Het zou vaker open moeten zijn, zodat het verhaal over het huis getoond kan blijven worden.

Er is nog geen toekenning binnen waardoor er nog geen activiteiten gestart kunnen worden. Dit moet wel op hele korte termijn gebeuren. Op het moment zit men nog in de voorbereidingsfase en wordt het huis aanbestedingsgereed gemaakt. Er is nog niet aan promotie gedaan. Dit gebeurt na bericht van de provincie. Het is wel een mooi project om over te berichten. Er wordt met mooie materialen gewerkt. Er wordt iets moois gerealiseerd.

De geografische relatie met de Erfgoedlijn is de ligging aan het water. Het huis staat strategisch aan de Schie bij de ingang van de Oude Sluis. Het huis was onmisbaar voor de overslag van goederen en het ligt langs de trekvaartroute Schiedam - Delft (inhoudelijke relatie met het verhaal van de Erfgoedlijn). Er is verder geen relatie met andere projecten binnen het kader van de Erfgoedlijn.

De strategische doelen van het project zijn: beschermen (de restauratie van het rijksmonument), beleven (het Schiedamse Zakkendragersgilde laat het ambacht tot leven komen en het belang van watertransport in de vroegmoderne stedelijke economie wordt helder voor ogen gesteld) en benutten (de restauratie heeft ook tot doel het huis meer te benutten, er wordt nog gezocht naar een permanente bestemming).

Aanleghaven

Het project behelst primair het maken van een parallelle insteekhaven (lengte 100 meter, breedte 4 meter) bij de Porceleyne Fles (in Delft). Er wordt zo een nieuwe op- en afstapplaats gemaakt. Dit heeft naar alle waarschijnlijkheid een vliegwieleffect waardoor de bereikbaarheid en zichtbaarheid van de directe omgeving wordt vergroot. Er zijn 5 partijen die het project cofinancieren. Met het project wordt ook de vervuiling van de omgeving aangepakt. In 2013 vonden de voorbereidingen plaats voor de aanleg van de steiger en wordt een

onderzoek voorbereid naar de sanering van de bodem. In 2014 wordt de damwand geleverd en aangebracht. Er wordt dan begonnen met de bouw van de steiger en het afvoeren van de vervuilde grond.

De meeste aandacht voor het project zal vanuit Delft gegenereerd worden. Er is contact met Stadsgewest Haaglanden (portefeuille Toerisme). Er is ook gesproken met Provinciale Statenleden over het project. Er zal voor promotie contact gezocht worden met de lokale media in Delft. Op 3 april 2013 was er een bijeenkomst georganiseerd (Stadslab water Delft) met ongeveer 80 deelnemers met aandacht voor het project.

Het project past geografisch binnen de Erfgoedlijn vanwege de ligging aan de Schie. Ook zou er door het project een nieuwe verbinding kunnen worden gelegd tussen Leiden en Schiedam. Ook de Porceleyne Fles heeft een relatie met het verhaal van de Erfgoedlijn. Er is een link met de trekvaart (het levert een nieuwe trekschuihaven op) en er wordt al sinds de 17e eeuw delftsblauw gemaakt. Binnen de Erfgoedlijn is er een relatie met de activiteiten van 'Op Koers!'. Verder wordt er samengewerkt met het Erfgoedhuis Zuid-Holland, het Stadsgewest Haaglanden, het vervoer naar Delftshaven en Pilgrim's Schie (de route die de Pilgrim Fathers voeren van Leiden naar Delfshaven). Er is nog een wens tot meer samenwerking.

De uitgangssituatie ten aanzien van de doelstelling is dat er momenteel nog een braakliggend stuk grond ligt met een lekke damwand naar de Schie. Met het project wordt er iets goeds ontwikkeld. Het kan door het project veel mooier gemaakt worden dan het nu is.

De meerwaarde van het project voor de bezoekers is dat een nu sterk verontreinigd terrein wordt opgeknapt en dat de bereikbaarheid wordt vergroot. Het wordt allemaal mooier en toegankelijker. De Erfgoedlijn moet zichtbaarder en bekender gemaakt worden, daar zijn veel historische redenen voor. Het Rijn-Schiekanaal kan dan ook beter bezocht worden. De meerwaarde voor de omgeving is dat de grond in waarde stijgt en dat de omliggende gebieden toegankelijker worden. De meerwaarde voor de eigen organisatie is niet van financiële aard. Het is voor het algemeen belang en de verschillende partijen kunnen elkaar daarbij helpen. De meerwaarde voor Delft is dat er meer ontsluitingen komen. Voor de provincie is de meerwaarde dat meer aandacht komt voor het Rijn-Schiekanaal en dat dit beter benut wordt. De eigen bijdrage aan de meerwaarde bestaat uit het bij elkaar brengen van verschillende partijen en met de cofinanciering van 5 partijen de aanlegsteiger te kunnen realiseren. Op de kortere termijn (tot 2016) is de aanleg van de steiger gerealiseerd en daarmee een nieuwe aanlegplaats tot stand gekomen. Daarmee is de knooppontwikkeling van de Porceleyne Fles gerealiseerd. Bezoekers kunnen dan op een mooie en veilige manier van en naar het water gebracht worden.

Limes

Doordat de Limes slecht herkenbaar is in het landschap zal een groot deel van de activiteiten, om de bekendheid van de Limes te vergroten, langs de Oude Rijn gaan plaatsvinden. Langs en op de rivier komen toeristische fiets- en vaarroutes (ambitie 1). Verder worden 2 zogenaamde Limesknopen gepromoot, namelijk in Leiden rond het archeologisch Park Matilo en in Alphen aan den Rijn rond het archeologisch Park Archeon en het Archeologiehuis Zuid-Holland. Ook in de provincies Utrecht en Gelderland worden knopen ontwikkeld, Het is de bedoeling dat in 2020 deze knopen fungeren als poorten op de Limes en de lokale economie versterken (ambitie 2).

Verder worden de 6 castella en het forum Hadriani in Voorburg zichtbaar en beleefbaar gemaakt en met elkaar verbonden (ambitie 3). De castella worden bijvoorbeeld zichtbaar

gemaakt door (kunstenaars) de contouren te laten visualiseren. Katwijk wordt wellicht benoemd als extra knoop.

Het castellum Nigrum Pullum stond op het voormalige landgoed Hooge Burch bij Zwammerdam. Het landgoed wordt nu gebruikt door Ipse de Bruggen. Ipse de Bruggen biedt zorg, begeleiding en behandeling aan mensen met een verstandelijke of (complexe) meervoudige handicap. De instelling is enthousiast om mee te werken aan het visualiseren van het Romeins verleden, omdat dit bewoners mogelijkheden geeft meer in aanraking te komen met de maatschappij en meer te participeren.

Zoals gezegd is de Limes weinig zichtbaar. Toch heeft de Limes wat unieks te brengen, namelijk de Romeinse schepen van Zwammerdam, die in de jaren 70 zijn opgegraven en die nu in Lelystad in een museum liggen. Het zou bijdragen aan de beleving van de Limes als ze terug kunnen komen naar Zuid-Holland. Mogelijk kunnen ze tentoongesteld worden op het terrein van Ipse de Bruggen. Ook is aan de mogelijkheid gedacht om (een deel van de schepen) te laten zien in het dorps huis van Zwammerdam. Dit kan wellicht geld genereren voor het dorps huis dat nu met bezuinigingen wordt geconfronteerd.

Het deel van de Limes dat door Nederland loopt is onderdeel van de Nedergermaanse Limes dat ook door Duitsland loopt. In Duitsland gaat de Nedergermaanse Limes door als de Germaans-Raetische Limes. Dit deel van de limes staat op de UNESCO werelderfgoedlijst. Net zoals het Britse deel (de muur van Hadrianus). Tijdens de looptijd van de Erfgoedlijn is het de bedoeling om, in samenwerking met Duitse partners ook de Nedergermaanse Limes op de (voorlopige) lijst te krijgen.

Het Erfgoedhuis participeert in de Limes Initiatief Groep (LIG) die de Uitvoeringsagenda Publieksbereik Romeinse Limes heeft voorbereid. Ook het Rijk en de 3 provincies waar de Limes doorheen loopt, nemen deel aan dit initiatief. De activiteiten van de Erfgoedlijn worden geïntegreerd in dit uitvoeringsprogramma. Het Erfgoedhuis is een verbindende factor tussen wat in Zuid-Holland wordt ondernomen en elders in Nederland.

De gemeente Leiden gaat het castellum Matilo visualiseren. Het Erfgoedhuis heeft aan de plannen meegewerkt door onder andere advies te geven over publieksbereik en toeristische ontsluiting. Op het moment wordt meegewerkt aan plannen die door de gemeente Katwijk worden ontwikkeld voor de Limes. Ook is het Erfgoedhuis in gesprek met de gemeenten Bodegraven, Leidschendam-Voorburg en Leiderdorp voor begeleiding. Voor activiteiten in het kader van de Erfgoedlijnen geldt altijd cofinanciering. Gemeenten moeten dus zelf geld bijleggen of op zoek gaan naar andere subsidiebronnen. Ook hier kan het Erfgoedhuis over adviseren.

Het Erfgoedhuis gaat in samenwerking met de LIG lespakketten over de Limes ontwikkelen en de website over de Limes verder ontwikkelen.

Archeologiebedrijf Hazenberg wil een project opzetten rond Romeinse binnenscheepvaart, bijvoorbeeld wordt gedacht aan de mogelijkheid om originele scheepsresten tentoon te stellen in de regio. Volgens Hazenberg maakt een dergelijk project het verleden toegankelijk en aanschouwelijk voor een breed publiek.

Atlantikwall

Om de Atlantikwall voor het grote publiek herkenbaar en beleefbaar te maken, wordt zowel op communicatie, kennisoverdracht als recreatie ingezet. Zo worden fiets- en wandelroutes uitgezet langs de bunkercomplexen en informatiepanelen geplaatst. Ook worden apps en folders ontwikkeld. Tevens wordt gewerkt aan een gemeenschappelijk logo. Verder wordt

bijvoorbeeld een introductiefilm gemaakt die op elke locatie vertoond kan worden en die hetzelfde verhaal verteld. Daarnaast wordt een gezamenlijke website ontwikkeld. Overblijfselen zoals bij Hoek van Holland, Scheveningen en Katwijk kunnen fungeren als een centraal punt of toegangspoort voor het publiek binnen de Erfgoedlijn.

Het gebruik van bunkers wordt gestimuleerd en waar nodig worden bunkers en andere relictten gerenoveerd. Een openstelling gedurende het hele jaar is in sommige gevallen niet mogelijk doordat vleermuizen er overwinteren. Het is de bedoeling dat deze bunkers zoals aan de Wassenaarse Slag op bepaalde tijden, bijvoorbeeld alleen in de zomer, worden opengesteld. De aanleg van de Atlantikwall heeft sporen achtergelaten in het huidige Zuid-Hollandse landschap. In het Westland zijn voormalige tankgrachten in gebruik als vaarten. Deze geschiedenis zou bijvoorbeeld meer aandacht moeten krijgen.

De rol van het Erfgoedhuis in dit programma is tweeledig, zij heeft namelijk een uitvoerende en ondersteunende taak. In de uitvoerende taak voert zij projecten uit die de Atlantikwall beter beleefbaar moet maken. Hiervoor wordt op korte termijn:

- Een kaart in de vorm van een papieren vouwblad gemaakt waarop in ieder geval de bezochbare objecten van de Atlantikwall staan getekend. Op de kaart wordt duidelijk gemaakt dat de Atlantikwall buiten de provinciegrenzen doorloopt.
- Een logo ontwikkeld voor objecten of informatiepanelen. Hiermee wordt duidelijk dat de verschillende objecten deel uitmaken van een groter geheel.
- Een educatieproject opgezet met onder andere een film. Dit educatieproject wordt met name gepromoot op scholen in gemeenten aan de kust. Dit heeft vooral tot taak om mensen meer bewust te maken van de Atlantikwall en de impact die de bouw in de oorlog op het leven van veel mensen heeft gehad. Bijvoorbeeld dat (delen van) Ter Heide, Duindorp, Statenkwartier en Katwijk zijn platgegooid ten behoeve van de kustverdediging en dat hierdoor veel mensen werden geëvacueerd.

De ondersteunende taak heeft vooral tot taak om de verschillende partijen en de activiteiten die deze uitvoeren, met elkaar te verbinden. Het Erfgoedhuis:

- heeft een secretariaatsfunctie aan de Erfgoedlijntafel;
- ondersteunt betrokken partijen met communicatie. Onder andere wordt een elektronische nieuwsbrief ontwikkeld met informatie over de (voortgang) van de projecten en een agenda met activiteiten. Daarnaast is het de bedoeling dat een gezamenlijke website wordt opgezet;
- deelt informatie via de website geschiedenis van Zuid-Holland. De website wordt de komende tijd omgebouwd tot een portal waarin de Erfgoedlijnen centraal staan.

Verschillende partijen, waaronder het Erfgoedhuis, willen in de toekomst een app ontwikkelen over de Atlantikwall. Bijvoorbeeld een interactieve versie van de kaart die nu wordt ontwikkeld. Daarnaast wordt gedacht aan de ontwikkeling van een 'serious game'. Door de gevoelige geschiedenis leent de Atlantikwall zich niet voor ludieke spellen om de beleving te vergroten. Bij andere Erfgoedlijnen is het wat dat betreft makkelijker om de geschiedenis te verbeelden. Het Erfgoedhuis zou aan het eind van het programma graag een internationaal congres willen organiseren over de Atlantikwall.

De stichting Vleermuisbunker Wassenaar beheert een bunkercomplex, dat functioneert als een verblijfplaats voor vleermuizen, maar in slechte staat verkeert. De stichting Vleermuisbunker ontvangt in het kader van de Erfgoedlijnen een bedrag van € 70.000,00 om samen met Staatsbosbeheer de bunker te gaan herstellen (fase 1). De Vleermuisbunker is op termijn weer geschikt om rondleidingen te houden. Ook kan het publiek kennismaken met de oorlogsgeschiedenis van Wassenaar en restanten van de Atlantikwall.

In Noordwijk wordt het bestaande museum uitgebreid en in een bunker komt het Engelandvaardersmuseum.

Het provinciaal bestuur wil de Limes van onderaf meer bekend en beleefbaar maken. Hier-voor wil de provincie aansluiten op wat er al is en wordt gedaan door een coördinerende rol te vervullen en het verbinden van initiatieven. De provincie volgt een netwerkbenade-ning: zo veel mogelijk partijen bij elkaar brengen en vanuit een wederzijds gelijkwaardige positie tot een breed gedragen gezamenlijke aanpak komen met een gedeelde meerjaren-financiering. Daarbij spelen de provincie en Erfgoedhuis een stimulerende en aanjagende rol.

Trekvaarten

Voor 2014-2016 is het de bedoeling om aan het wensbeeld een meerjarig uitvoeringspro-gramma te koppelen. Met de Erfgoedtafel wordt daarom de komende periode onderzocht en vervolgens bepaald wat er het komende jaar wordt uitgevoerd. Er is nu nog geen vastomlijnd meerjaren investeringsprogramma. Wel zijn er vanuit het streefbeeld 5 bouw-stenen geformuleerd. Deze bouwstenen vormen een stevig fundament voor dit meerjaren-programma: restauratie en herbestemming, toeristisch-recreatief gebruik en bevaarbaar-heid, gebiedsontwikkeling en bereikbaarheid, ruimtelijke kwaliteit en communicatie en marketing.

De Trekvaarten dienen over een aantal jaren goed bevaarbaar en benut te zijn, met betere en meer informatieverstrekking en gerestaureerde monumenten, zoals jaagbruggen, wer-ven, bruggen, rolpalen et cetera. Er is grotere bekendheid over deze unieke vaarweg. De vaarwegen en het aanliggende gebied worden meer gebruikt door omwonenden en toeris-ten.

Voor de korte periode (2013) zijn er 7 projecten op deze Erfgoedlijn. Projecten zijn de res-tauratie van de jaagbrug en het Zakkendragersgildehuis in Schiedam, knooppuntontwikke-ling Korte Mare in Leiden en Koninklijke Porceleyne Fles in Delft, een steiger bij landgoed Leeuwenhorst in Noordwijkerhout en evenementen zoals een historische openluchtten-toonstelling en de inzet van trekschuit met paard. Voor 2014 en later zijn partijen nu plan-nen aan het maken.

Waterdriehoek

Vanuit de subsidieregeling Erfgoedlijnen is er projectsubsidie beschikbaar voor concrete projecten. Voor de Waterdriehoek is vooral de verbindende werking tussen de verschillen-de projecten van belang. Ze moeten passen in het verhaal van de Waterdriehoek. De aan-dacht van de projecten betreft dan ook aspecten die te maken hebben met water (bijvoor-beeld rondvaartboten, aanlegsteigers et cetera).

Een eerste voorbeeld is het project 'ambassadeurs van de Waterdriehoek'. Dat is een vier-daagse cursus voor recreatieondernemers waarmee zij ambassadeur van de Erfgoedlijn kun-nen worden (net als bij ambassadeurs van het landschap). Het is de bedoeling dat er onge-veer 25 ondernemers aan mee gaan doen. Deelnemers kunnen hun kennis van de Water-driehoek verdiepen en beter op de hoogte raken van het culturele erfgoed dat eronder valt. Ondernemers zijn zo beter in staat het verhaal van het water te vertellen. Het project draagt bij aan een grotere bekendheid (en het beleefbaar maken) van de Waterdriehoek.

De Erfgoedlijn Waterdriehoek kent verschillende erfgoediconen. Naast de Biesbosch en Kinderdijk zijn er ook veel objecten aan het water. Het project past goed binnen deze Erfgoedlijn, omdat cursisten langs het gehele tracé gaan en fysiek kennis kunnen maken

met de verschillende elementen van de Waterdriehoek. Dit kunnen zij later zelf (bijvoorbeeld bij een arrangement) weer meegeven aan hun gasten. Hierdoor wordt het verhaal van de Waterdriehoek goed ontsloten. De Waterdriehoek is namelijk op zich niet bekend. Het cultureel erfgoed 'eromheen' (Kinderdijk, Biesbosch) is wel heel bekend. Maar ook daarvoor is meer belangstelling prettig.

Een tweede voorbeeld is het project van het Baggermuseum (Waterbouwkundig Erf). Dit is vooral educatief van aard. In zogenaamde 'stations', waar de techniek van het baggeren en waterbouw wordt uitgelegd, kunnen bezoekers (vooral kinderen) leren over baggeren in de paviljoens en de tuin. Dit gaat spelenderwijs. Bezoekers kunnen zo op een actieve manier iets leren over baggeren. Een strategisch doel van het project is dus vooral het beleven. Er is hulp van vrijwilligers geweest om contacten te onderhouden met bedrijven voor dit project. Er wordt een promotieplan opgezet om het project onder de aandacht te brengen. Het Baggermuseum richt zich met het project op verleden, heden en toekomst van de baggerindustrie en geeft hiermee ook een weergave van de geschiedenis van de streek (de Waterdriehoek) en maakt deze tegelijk beleefbaar (en is dus ook gerelateerd aan het verhaal van de Erfgoedlijn).

Bij deze Erfgoedlijn is het de bedoeling dat het om projecten gaat die nu kunnen starten. Deze projecten moeten een aanjaageffect hebben voor het vervolg. Er zijn wel tussentijdse criteria, maar ten opzichte van andere Erfgoedlijnen ligt er bij deze Erfgoedlijn al een verhaal en is het duidelijker wat je met elkaar wilt bereiken. De verbinding tussen de 3 iconen Dordrecht, Kinderdijk en Biesbosch speelt al langer.

Oude Hollandse Waterlinie

De provincie gaf in 2013 aan de volgende activiteiten een subsidie:

- restauratie van het Dalembolwerk en Vurensche Sluis in Gorinchem;
- herinrichting van 3 historische slagvelden 'lieux de mémoire';
- Panorama Coehoorn: een visie op de ontwikkeling van de vestingsteden;
- herinrichting inundatievelden bij de Wierickes;
- zichtbaar maken van de geschiedenis bij de Wierickeinlaatsluis en de doorsnijding van de OHW met de A12;
- realisatie van een app over de OHW;
- wandelommetjes in Gorinchem en Leerdam;
- een kano-overstapplaats bij de inlaatsluis in Hekendorp;
- realisatie coöperatie eigenaren Linielocaties.

De restauraties van het Dalembolwerk en Vurensche Sluis Projecten worden getrokken door de gemeente Gorinchem. De restauraties zijn gestart op 12 september 2013. Het optrekken van het bolwerk kon binnen een paar weken worden afgerond. De restauratie van het sluisje duurt wat langer maar zal vermoedelijk voor het eind van het jaar 2013 zijn afgerond. De gemeente betaalt zelf ook mee aan de restauraties.

Erfgoedhuis heeft onder andere de gemeente Schoonhoven geadviseerd bij het schrijven van een projectvoorstel. Een ander project waarbij het Erfgoedhuis betrokken is, is het voorgenomen herstel van de Koeneschans, een voormalig schanseiland in het riviertje de Vlist. Het is een van de weinige overgebleven landschapselementen van de OHW die zichtbaar is. Het Zuid-Hollandse Landschap is sinds maart 2013 eigenaar van de Koeneschans en heeft de ambitie de schans te herstellen en toegankelijk te maken. Het streven is om in 2014 met het project te starten.

Het Erfgoedhuis is zijdelings bij de activiteiten van de Stichting Groene Hart betrokken met advies over communicatie. Het Erfgoedhuis gaat meewerken aan een website en Nieuwsbrief over de OHW. Daarnaast gaat het Erfgoedhuis een nieuwsbrief over de OHW maken.

Goeree-Overflakkee

Projecten die in 2013 zijn gestart:

- 1 ontwikkeling van het havenkanaal Ooltgensplaat als cultuurhistorisch/recreatief knooppunt;
- 2 restauratie Oude Menheere Werf bij Middelharnis;
- 3 restauratie Beugsloep MD10 bij de Oude Menheere Werf;
- 4 zichtbaar maken van het voormalige tramtraject op het eiland;
- 5 herbestemming Cichoriedrogerij Ceres;
- 6 ontwikkeling uitkijkpunt en horeca in de Watertoren van Dirksland;
- 7 het verhaal van Goeree-Overflakkee verbeeld in community art;
- 8 erfgoededucatie rond het verhaal van Goeree-Overflakkee.

Per project zijn doelen en prestatieafspraken geformuleerd.

Verder wordt gewerkt aan marketing en promotie om het verhaal van de Erfgoedlijn onder de aandacht te brengen van diverse doelgroepen, zoals de inwoners.

Op 15 november 2013 vond er een feestelijk moment plaats als start van de Erfgoedlijn Goeree-Overflakkee, waarbij de gedeputeerde een handeling verricht voor de start van de realisatie van de Menheerse Werf in het havenkanaal van Middelharnis. Middels een bijlage bij het Eilandennieuws worden de inwoners over de Erfgoedlijn geïnformeerd. Erfgoedhuis gaat een educatief programma ontwikkelen.

Er is samenhang tussen de projecten op Goeree-Overflakkee. Het project RTM-tracé geeft de kans om water en land met elkaar te verbinden. De cichoreidrogerij is misschien een wat vreemde eend in de bijt, maar er zijn plannen om cichorei te gaan schenken op de scheepswerf, dus zo kan dan toch een verbinding worden gemaakt.

Er zijn voor 2014 al diverse ideeën voor projectvoorstellen: realisatie van een kanoroute van Goedereede naar Stellendam en wellicht naar Dirksland; het verbinden van de forten (Waterpoort) via het water, de 1e fase van de Erfgoedlijnroute, herbestemming van het Klinkvisterrein en een voorstel van Erfgoedhuis voor het inzetten van communicatieproducten.

RTM-traject

Het project waar de gemeente trekker van is in het kader van de Erfgoedlijn is heeft als doel het zichtbaar en beleefbaar maken van het oude tramtraject van de RTM op Goeree-Overflakkee. Het project zal in de periode 2013-2014 worden uitgevoerd en betreft 5 (groepen van) activiteiten:

- 1 het aanbrengen van 10 infopanelen;
- 2 het aanbrengen van markeringen bij het voormalige tracé en de objecten ervan;
- 3 het via verschillende media vertellen van het verhaal van de tramlijn;
- 4 het ontwikkelen van fiets- en wandelroutes;
- 5 het creëren van een belevingsplek bij het Haveneind van Middelharnis.

Met deze activiteiten sluit het project aan bij het provinciale strategische doel vergroten van de beleving en de operationele doelen vergroten van zichtbaarheid, ontwikkeling van toeristisch-recreatieve punten, vergroten bekendheid en bereikbaarheid en het verbinden van objecten.

Het totaalbedrag van het project bedraagt € 495.000,00. Daarvan draagt de gemeente zelf € 155.000,00 bij.

In het projectplan voor het beleefbaar maken van het RTM-traject wordt veel aandacht geschonken aan het zichtbaar maken van wat ooit geweest is. Het restaureren van het oude eindpunt van de tramlijn aan het havenkanaal van Middelharnis moet het hoogtepunt worden.

Het verhaal van Goeree-Overflakkee

Samen met de Stichting Podium heeft Jan Trompper een projectvoorstel ingediend voor het verbeelden en vertellen van het verhaal van de Erfgoedlijn Goeree-Overflakkee. Dit project richt zich uitdrukkelijk niet op de fysieke aanwezigheid van erfgoed, maar op de beleefde verbondenheid van de bewoners (en bezoekers) met het eiland. Het verhaal van het leven met het water en de bijzondere landschapsstructuur die dat heeft opgeleverd staat daarbij centraal. De Erfgoedlijn fungeert zodoende als kapstok om een aantal activiteiten eromheen te organiseren. Er zijn overigens al verschillende ideeën daarvoor zoals een semafoorverbinding rond de Waterpoort en een boekje 'Goeree-Overflakkee in 101 stappen'.

Het is de bedoeling om jaarlijks 4 community-art projecten te draaien waarbij bewoners hun eigen beleving van het eiland kunnen verbeelden. Dat draagt enerzijds bij aan meer verbondenheid met elkaar en het eiland, goed voor het welzijn en anderzijds aan meer maatschappelijk en economisch draagvlak voor het aanwezige erfgoed. Het werkt dan ook als een soort streekpromotie.

In 2013 is gestart met 2 projecten:

- 1 Het minifestival 'vrienden van de Menheerse werf' bij het havenkanaal van Middelharnis. Daar wordt een oude scheepswerf opnieuw tot leven gewekt. Daar is een burgerinitiatief bij gekomen om op 20 en 21 september 2013 concerten te organiseren in samenwerking met de ontwikkelaars van de werf.
- 2 Een conferentie of werkgesprek met mensen die met verbeeldingsmethodieken werken. Hoe kun je rond een cultuurhistorisch thema eigentijdse kunst ontwikkelen met een knipoog naar het eilandelijk erfgoed?

Verder zal er een speciale bijlage komen bij het huis-aan-huis blad met informatie over de Erfgoedlijn en de activiteiten voor de eilandbewoners.

De Menheerse Werf

In het kader van de Erfgoedlijn Goeree-Overflakkee ontwikkelt 'Op Koers!' 2 projecten:

1 Restauratie van de Menheerse Werf

Aan het havenkanaal van Middelharnis ligt al 263 jaar een scheepswerf. Een deel daarvan is nog in gebruik als jachtonderhoudsbedrijf. Een ander deel bestaat uit een terrein met 2 rijksmonumenten. Het terrein als geheel is niet meer te herkennen als voormalige scheepswerf. De gemeente wilde graag iets doen met de nautische geschiedenis van het havenkanaal en de werf en Op Koers is daarop ingesprongen. De 2 panden en daarmee de helft van het terrein zijn door Op Koers met privé-middelen verworven en vervolgens is het plan om samen met de jachtwerf de voormalige scheepstimmerwerf weer in zijn geheel beleefbaar te maken.

2 Restauratie van de beugsloep Johanna Hendrika

Een beugsloep is een oude vissersboot waarvan er meer dan een eeuw geleden heel wat rondvoeren vanuit Middelharnis. De laatst overgebleven beugsloep (27 meter lang) is in Frankrijk gevonden en naar Middelharnis gehaald. Er is een stichting Behoud Beugsloep op-

gericht die ten doel heeft de beugsloep te restaureren en totdat dat mogelijk is, de romp te conserveren. Het idee is nu de sloep op de kant te zetten op het terrein van de oude scheepswerf. Met behulp van vrijwilligers van de plaatselijke historische vereniging zouden oude ambachten getoond kunnen worden bij het conserveren van het schip. Daarmee worden het schip en de werf een baken en een trekpleister voor het publiek.

Met deze projecten wordt niet alleen gemikt op het vergroten van de beleefbaarheid voor de eigen bevolking van Middelharnis en omstreken, maar ook op toeristen en in het bijzonder de waterrecreanten. Bij het ontwikkelen van de activiteiten wordt speciaal gedacht aan gezinnen met kinderen.

B Bijlage 3

Mogelijke criteria voor publieksbereik per Erfgoedlijn

De landgoederen

Direct publieksbereik:

- (toename van) het aantal bezoekers aan landgoederen met een publieke functie (Hofwijck, Duivenvoorde);
- (toename van) het aantal bezoekers aan meer dan een landgoed (Hofwijck, Duivenvoorde);
- (verbreding van) de geografische herkomst van de bezoekers (Leeuwenhorst);
- (toename van) de kennis van bezoekers over historische achtergrond en betekenis van de landgoederen;
- (toename van) het aantal bezoekers van de portalsite van de Erfgoedlijn;
- (toename van) het aantal leden, vrienden en donateurs van de landgoederen.

Publieksactiviteiten:

- (toename van) het aantal informatiebrochures, wandel- en fietsroutes dat gekocht of gedownload wordt;
- (toename van) het aantal publieksevenementen op de landgoederen;
- (toename van) het aantal landgoederen dat bezoekbaar is.

De Limes

Direct publieksbereik:

- (toename van) het aantal burgers van de Limesgemeenten dat de uitspraak en de betekenis van het woord 'Limes' kent;
- (toename van) het aantal bezoekers aan de knooppunten in Katwijk, Leiden (Matilo), Archeon en Archeologiehuis;
- (toename van) het aantal bezoekers aan meer dan een knooppunt;
- (verbreding van) de geografische herkomst van de bezoekers;
- (toename van) de kennis van bezoekers over historische achtergrond en betekenis van de Limes.

Publieksactiviteiten:

- (toename van) het aantal bezoekers van de portalsite van de Erfgoedlijn;
- (toename van) het aantal apps dat gedownload wordt;
- (toename van) het aantal informatiebrochures, wandel- en fietsroutes dat gekocht of gedownload wordt;
- (toename van) het aantal publieksevenementen in de knooppunten.

De Atlantikwall

Direct publieksbereik:

- (toename van) het aantal bezoekers aan de bunkermusea in Oostvoorne, Hoek van Holland, Scheveningen en Noordwijk;
- (toename van) het aantal bezoekers aan meer dan een bunkermuseum;
- (verbreding van) de geografische herkomst van de bezoekers;
- (toename van) de kennis van bezoekers over historische achtergrond en betekenis van de Atlantikwall;
- (toename van) het aantal leden, vrienden en donateurs van de bunkermusea.

Publieksactiviteiten:

- (toename van) het aantal bezoekers van de portalsite van de Erfgoedlijn;
- (toename van) het aantal apps dat gedownload wordt;
- (toename van) het aantal informatiebrochures, wandel- en fietsroutes dat gekocht of gedownload wordt;
- (toename van) het aantal publieksevenementen in de bunkers;
- (toename van) het aantal bunkers dat bezoekbaar is.

De Oude Hollandse Waterlinie

Direct publieksbereik:

- (toename van) het aantal burgers in de Groene Hart gemeenten dat het verschil kent tussen de Oude en Nieuwe Hollandse Waterlinie;
- (toename van) het aantal bezoekers aan de knooppunten in Gorinchem, Nieuwpoort, Schoonhoven;
- (toename van) het aantal bezoekers aan meer dan een knooppunt;
- (verbreding van) de geografische herkomst van de bezoekers;
- (toename van) de kennis van bezoekers over historische achtergrond en betekenis van de OHW.

Publieksactiviteiten:

- (toename van) het aantal bezoekers van de portalsite van de Erfgoedlijn;
- (toename van) het aantal apps dat gedownload wordt;
- (toename van) het aantal informatiebrochures, wandel- en fietsroutes dat gekocht of gedownload wordt;
- (toename van) het aantal publieksevenementen in de knooppunten.

De Waterdriehoek

Direct publieksbereik:

- (toename van) het aantal burgers in de gemeenten langs de Waterdriehoek dat de belangrijkste bezienswaardigheden kent;
- (toename van) het aantal bezoekers aan Kinderdijk, Dordrecht en de Biesbosch;
- (toename van) het aantal bezoekers aan meer dan een plek;
- (verbreding van) de geografische herkomst van de bezoekers;
- (toename van) de kennis van bezoekers over historische achtergrond en betekenis van de 3 iconen van de Waterdriehoek;
- (toename van) reizigers met de Aquabus.

Publieksactiviteiten:

- (toename van) het aantal bezoekers van de portalsite van de Erfgoedlijn;
- (toename van) het aantal publieksevenementen in de knooppunten;

De Trekvaarten

Direct publieksbereik:

- (toename van) het aantal burgers in de gemeenten langs de Trekvaarten dat de geschiedenis van de Trekvaarten kent;
- (toename van) het aantal bezoekers aan de knooppunten in Leiden, Delft en Schiedam;
- (toename van) het aantal bezoekers aan meer dan een knooppunt;
- (verbreding van) de geografische herkomst van de bezoekers;
- (toename van) de kennis van bezoekers over historische achtergrond en betekenis van de Trekvaarten;
- (toename van) de recreatievaart op de Trekvaarten.

Publieksactiviteiten:

- (toename van) het aantal bezoekers van de portalsite van de Erfgoedlijn;
- (toename van) het aantal apps dat gedownload wordt;
- (toename van) het aantal informatiebrochures, wandel- en fietsroutes dat gekocht of gedownload wordt;
- (toename van) het aantal publieksevenementen in de knooppunten.

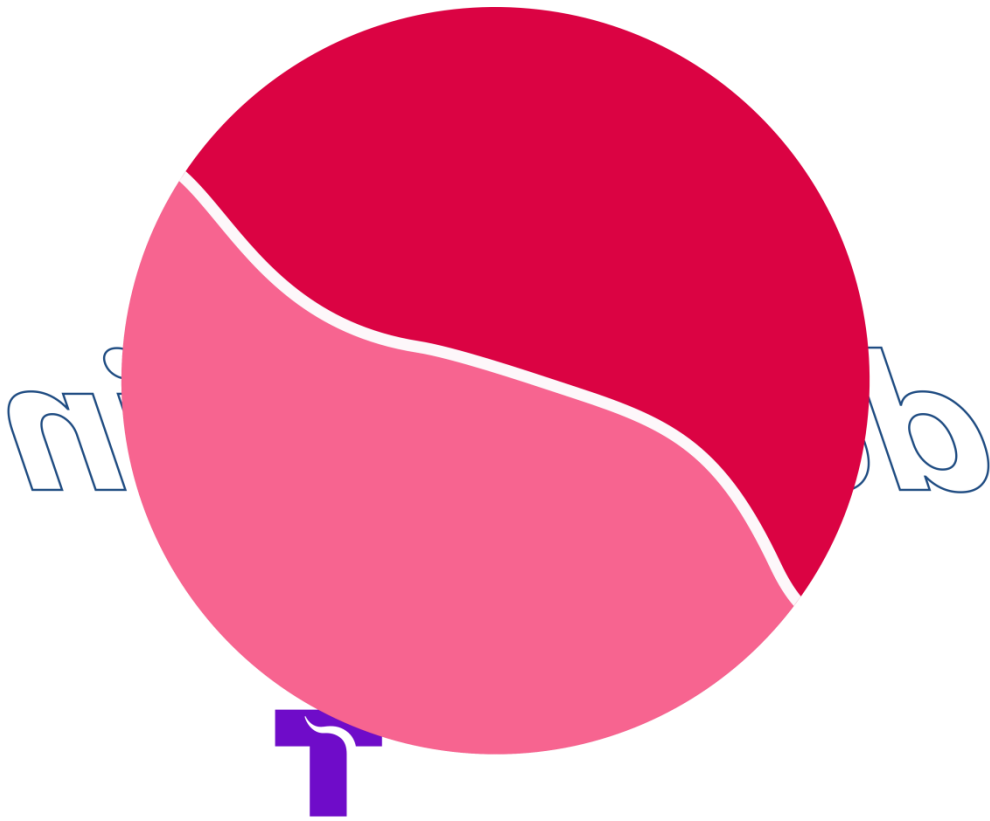
Goeree-Overflakkee

Direct publieksbereik:

- (toename van) het aantal burgers in de gemeente Goeree-Overflakkee dat de belangrijkste bezienswaardigheden kent;
- (toename van) het aantal bezoekers (overnachtingen, bestedingen) aan Goeree-Overflakkee;
- (toename van) het aantal bezoekers aan meer dan een plek;
- (verbreding van) de geografische herkomst van de bezoekers;
- (toename van) de kennis van bezoekers over historische achtergrond en betekenis van het eiland;
- (toename van) het recreatief waterverkeer op de havenkanalen;
- (toename van) het aantal bezoekers aan de watertoren van Dirksland;
- (toename van) het aantal bezoekers aan de Menheerse Werf;
- (toename van) het aantal deelnemers aan de communicy-art activiteiten.

Publieksactiviteiten:

- (toename van) het aantal bezoekers van de portalsite van de Erfgoedlijn;
- (toename van) het aantal apps dat gedownload wordt;
- (toename van) het aantal informatiebrochures, wandel- en fietsroutes dat gekocht of gedownload wordt;
- (toename van) het aantal publieksevenementen in de knooppunten.



bezoekadres

Anna van Saksenlaan 51
2593 HW Den Haag

postadres

Postbus 93010
2509 AA Den Haag

contact

www.tympaan.nl
info@tympaan.nl
[@tympaan_inst](https://www.instagram.com/tympaan_inst)
070 3371000

de startlijn

nulmeting monitor programma erfgoedlijnen
van de provincie zuid-holland

nummer: 0644
prijs: € 14,80

deze publicatie is mede mogelijk gemaakt
door steun van de provincie Zuid-Holland

